

Egy szabolcsi kirajzású telepesközség társadalomrajza az I. világháborúig (Újléta társadalma az egyházközségi forrásanyag alapján)

PÁLL ISTVÁN

Dolgozatomban Újléta, észak-bihari kisközség példáján keresztül az egyházi forrásanyagok társadalomtörténeti értékesítéséhez kívánok adalékokkal szolgálni.

Újléta a Nyírség, az Érmellék, a Hajdúság és Bihar találkozási pontjánál fekszik, Debrecentől mintegy 16 km-re délkeletre. Lakói túlnyomórészt reformátusok. Ugyanez volt a helyzet a XIX. században is, ezért dolgozatomban a református egyház dokumentumait vizsgálom.

Ezek a forrásanyagok — jellegüket tekintve — két csoportra oszthatók: a falu lakosságának demográfiai változásait rögzítő keresztelési, házasságkötési és halotti anyakönyvekre, valamint a református egyház helyi képviselői, irányító szerveinek, a presbitériumnak a munkáját rögzítő és tükröző presbitériumi jegyzőkönyvekre. Különösen fontos adatokkal szolgálnak ezek a források, mivel — néhány kivételtől eltekintve — a község XIX. századi-XX. század eleji történetére, vezető testületének munkájára vonatkozó dokumentumok vagy megsemmisültek, vagy a trianoni béke után Romániához került megyeszékhelyi levéltárban nehezen kutathatók. Választásom — a kevés forrásanyag ellenére — azért esett erre a községre, mert a XIX. század második felében, 1865-ben alapították, a kapitalizmus magyarországi kibontakozása idején. A különböző helyekről érkezett telepeseknek rövid idő alatt kellett egy egységes, a lakosság minden rétegét átfogó szervezetet létrehozniuk, amely a községalapítással járó nehézségek között irányító, egységesítő tevékenységet fejthetett ki. Ezt a munkát a községi elöljáróság mellett a református egyház helyi vezető szerve, a presbitérium végezte, amely a kibocsátó helységek mintájára fejtette ki tevékenységét.

Dolgozatomban az e tevékenység során keletkezett forrásanyagokat felhasználva — más források szükség szerű bevonása mellett — megpróbáltam

választ keresni a községalapítás okaira, lefolyására; majd az itt letelepült lakosságot vizsgáltam; végül foglalkoztam a presbitériumnak — mint a református egyház helyi képviselőjének — a község életében betöltött szerepével. Vizsgálatom az I. világháború kitörésével zárul: ekkorra már lényegében befejeződtek a betelepülések, a község fejlődése során elérte azt a tipikus szintet, amely a többi magyarországi községre jellemző, további fejlődése lényegesen nem tér el azokétól.¹

A község betelepülése, lakóinak megoszlása

Újléta 1865 előtt a Bihar megyei Nagylétához tartozott, annak északi részén terült el, a debreceni erdőekkel volt határos. FÉNYES Elek szerint (1851. III/25.) Nagyléta „Debrecen felől eső hasonfele homokos, mellyen van a közös legelő, urasági erdő, szőlőskert, és elszórva úrbéli kaszállók”. Az erdő a debreceni erdőségek nyúlványa volt, és községünk területét is nagyobb részét ez foglalta el. Balogh István tanítónak, az újlétai presbiteri jegyzőkönyvek első vezetőjének feljegyzése is erre mutat: „ezelőtt csak sűrű erdőségek valának, hol az erdőben bújt az üldözött vad, hol az erdei fákon vígan ringatta magát a fütyölő rigófaj.”² Még 1876-ban is volt némi nyoma az őshonos tölgyerdőnek: egy presbiteri ülésen „a gondnok által indítványba tétetett, a temetőben már nagyobb részt száradásnak indult tölgy fák kivágatása s ezek helyett új ákác csemetékkel való tavasszali beültetése.”³ Ezt látszik alátámasztani a község pecsétje is, amelyen egy álló férfialak jobb kezében egy ásót, bal kezében egy növényt tart, jobbról mellette pedig egy félig kiszáradt fa rajza látható (1. kép).

Azért szükséges hosszasan foglalkoznunk az erdővel, mivel a betelepülők szempontjából rendkívül fontosak voltak. Ötvös László volt újlétai lelkész dolgozatában arról ír, hogy az első települők fakitermelők, szénégetők voltak, akik már néhány évvel a község alapítása előtt jártak dolgozni erre a területre. Első istentiszteletük is két évvel a községalapítás előtt, 1863-ban volt a települést átszelő kis folyó partján, egy tölgyfa alatt (ÖTVÖS é. n. 1.).

Az első telepesek balmazújvárosiak voltak. Balmazújvárosból (mely 1876-ig Szabolcs megyéhez tartozott) a lakosság egyre nagyobb számban járt el más vidékekre dolgozni, ill. más helységeken telepedett le. A XIX. század második felében a balmazújvárosi földbirtokviszonyok egyre elviselhetetlenebbé váltak az ott lakók számára. „A lakosság száma egyre nőtt, a jobbágyok illetve mostmár szabaddá vált parasztok földje egyre kevesebb lett a felnövekvő nemzedék számára” (VARGA 1958. 186.). Mivel a község legnagyobb részét elfoglaló Semsey birtok kötött volt (hitbizomány), a lakosság nem tudott saját

1 Itt köszönöm meg TÓTH Ferenc volt újlétai lelkész segítőkészségét, aki lehetővé tette az egyházi anyagok széleskörű vizsgálatát.

2 Presbiteri jegyzőkönyv (a továbbiakban: Presb. jkv.) 1872. máj. 5.

3 Presb. jkv. 1876. dec. 31.

1. kép Újléta címere

Abb. 1. Das Wappen von Újléta

határában terjeszkedni. „A földbirtokosok és földbérlők... nem tettek semmit, hogy a nép nyomorán enyhítsenek. Nem csoda, ha az ország más helységeibe kezdtek települni. Elárasztották Debrecent, Böszörményt, Szoboszlót, de távolabbra is mentek, pl. Konyárra, Újlétára, Újfehértóra” (VARGA 1958. 218.).

1862-ben balmazújvárosi szegényparasztok egy kérelmükben előadták, hogy a tízezer lakosú község több mint négyötöde nincstelen paraszt. Helyzetük rohamosan romlik és egyre kevésbé tudják viselni „a mindig növekvő állami terheket, s a csodás magasságra csigázott földhaszonbérleteket” (VARGA 1958. 274.). A helyzet rosszabbodásában kétségtelenül nagy szerepe volt az 1863-as aszálynak is, melynek pusztítása nyomán „Alsó-Szabolcsban az őszi, tavaszi silány volt; kaszáló, legelő szinte semmi. A fű töve is kiszáradt” (S. SÁNDOR 1951. 229.).

Ezután határozhatták el a későbbi telepések, hogy megvásárolják a tulajdonos Belga Banktól Nagyléta északi, felparcellázott legelőit, homokos területeit (TOKAI 1992. 144.). Egy jegyzőkönyvi bejegyzés szerint „az 1865-ik év tavaszán mintegy 61 magyar és német család elhagyná eredeti szülőtte földjét, Balmaz Újvárost és e helyre telepedett”⁴

Az első bejegyzést újlétai lakosról 1865. május 29-én készítették a nagylétai ref. egyház halotti anyakönyvében, az első egyházi gondnok viszont már 1865

4 Presb. jkv. 1872. máj. 9.

április 1-jétől viselte hivatalát.⁵ Ezek szerint kora tavasszal érkeztek a telepesek a községbe.

Számukról nem kapunk teljes képet a balmazújvárosi anyakönyvekből sem: 1865 december 31-i keltezéssel bejegyzést találunk a német ref. egyházközség keresztelési anyakönyvében, amely 179 Újlétára költözött egyháztagról tudósít (101 férfi és 78 nő); a magyar ref. egyházközség anyakönyveiben 1865-ből nem találunk erre vonatkozó adatot, pedig Balogh István előbbi bejegyzése szerint magyar családok is költöztek községünkbe. A balmazújvárosi magyar egyházközség keresztelési anyakönyvében 1870-ből van feljegyzés arról, hogy Újlétára 130 személy (60 férfi és 70 nő) költözött. Valószínűnek tartom, hogy a telepeseknek csak újabb csoportja érkezett ekkor, mivel az anyakönyvekből és a jegyzőkönyvekből már 1865-től kimutatható a magyar családok újlétai jelenléte. Az 1865-ben megalakított takarékmagtár alapítóinak névsorában 42 balmazújvárosi családfő szerepel, akik közül 14 magyar.⁶

Az 1865-ben és 1870-ben betelepültek nagyobb tömegben, családostul érkeztek a községbe. Balogh István tanító jegyzőkönyvi bejegyzését alátámasztják az anyakönyvek is: már az első két évben tíz 10 éven aluli gyerek halt meg Újlétán. Sajnos, a betelepülők átlagos életkorát nem tudjuk kiszámítani, mivel nem áll pontos adat rendelkezésünkre a beköltözött személyekről, és azt sem tudjuk pontosan, hogy melyik évben hányan érkeztek. A betelepülés az előbb említett két nagyobb hullám után is folytatódott: a presbiteri jegyzőkönyvből új lakosok érkezéséről is értesülünk (pl. 1885-ben 3 család⁷), az anyakönyvekben pedig az életkor megjelöléséből tájékozódhatunk a születési évekről, ebből pedig következtethetünk a beköltözések legkorábbi lehetséges időpontjára is. Ezekből kiderül, hogy balmazújvárosiak a későbbiek során folyamatosan érkeztek a településre, még századunk elején is: egészen 1908-ig szinte minden évről van adatunk Újlétára költözött balmazújvárosiakról. A Pataki család két tagja 1926-ban ill. 1928-ban született Balmazújvároson, Újlétára ezután költözhettek.

5 Presb. jkv. I.k.16.

6 Presb. jkv. I.k. 18. A magtáralapítók névsora vagyoni helyzetükre is rámutat, mivel annak megfelelően járultak hozzá adományaikkal annak létrehozásához. Az alapítók neve a következő:

Rózsa Gábor 5 véka, Szarvas Péter 5 v., Hüse Sándor 5 v., Tányér Ádám 1 v., Tóth Gábor 2 1/2 v., Rózsa Péter 2 1/2 v., Pokrócz Gergely 2 v., Csirkés Bálint 1 v., Kis Mihály 2 1/2 v., Oláh András 1 1/2 v., Hüse Mihály 1 v., Helfenbein Dániel 4 v., ör. Silling Fülöp 2 v., Silling Jakab 1 v., Lajter Imre 1/2 v., Szarvas Gergely 1 v., Mólnár György 1 v., Pokrócz Miklós 1/4 v., Szencsák János 1/4 v., Róth Gábor 1/4 v., Szarvas Imre 1/2 v., ifj. Silling Fülöp 1/2 v., Szarvas Bálint 1/2 v., Pokrócz György 1 v., Molnár Gergely 1/4 v., Mólnár Sándor 1/4 v., Árva Miklós 1/4 v., Éder Ferencz 1/4 v., Csige Gergely 1 v., Paglóczy János 1/2 v., Kis Péter 1 v., Harangi István 1/2 v., Dobi István 1/4 v., Dibátzi Mihály 1/4 v., Mólnár András 4 v., Dobi József 2 v., Tar Sándor 1/2 v., Pál Sándor 1/2 v., Szabó Ferencz 1 v., Nagy Gábor 1/4 v., Bíró Lajos 1/4 v., Kovács Mihály 1/4 v., Elek János 1/4 v. Karádi József 1/4 v., ör. Butor János 1/4 v., Kolman Imre 1/4 v., Új István 1 v., Görög György 3 v., Lakatos János 1 v., Hodosi Balázs 3/4 v., H. vámos Pércs 11 v.

7 Presb. jkv. 1885. márc. 15.

Az anyakönyvekben összesen 438 balmazújvárosi születésű, Újlétára költözött személy nevét találjuk, közülük 257 a férfi és 181 a nő.

Mivel az Újlétára költözött balmazújvárosiak nagyobb része német volt, vizsgálódásomban részletesebben kell szólnom róluk. A németek Balmazújvároson a XVIII. század második felében telepedtek le, több család már más magyarországi területről érkezett oda (LENGYEL 1936. 4-5.). Eredetükre vonatkozó adatokat Varga Antal közöl a német ref. egyház jegyzőkönyveire hivatkozva (VARGA 1958. 270.). Nevüket az anyakönyvekbe 1840-től magyarul is beírták, így fordulhat elő, hogy sok magyarnak tűnő név német családot jelöl.⁸ A németek már a XIX. század közepére szinte teljesen elmagyarosodtak, mint erre Fényes Elek is rámutat. Ugyanő írja, hogy Balmazújváros „elosztatik Magyar és Német Újvárosra” (FÉNYES 1839. 230.), ami arra utal, hogy a községben külön tömböt alkottak. Ez a különállás az újlétai utca elnevezésekben is megmutatkozik: 1874-ből van írásos adatunk arra, hogy a település egyik utcája a Német utca nevet viseli⁹ (1961-ig maradt meg ez a név), míg a Magyar utca ma is ilyen néven létezik (erre első írásos adatunk 1901-ből való, előtte Közép sor néven szerepelt egy bejegyzésben¹⁰).

A balmazújvárosi eredetű családok községbeli eloszlását a 2. képen láthatjuk. Ebből valószínűnek látszik, hogy először a Német utca és a Magyar utca északi részét, valamint a Földesi sort ülték meg a balmazújvárosiak, mivel ez a három utca a legsűrűbben lakott. A Német utcán 1888-ban 26 Balmazújvárosból betelepült család lakott, közülük 19 a német családnevű. A Magyar utcán ugyanebben az évben 25 balmazújvárosi család közül 17 volt a magyar. Balmazújvárosiak elszórtan a többi utcában is találhatóak; ezek a később érkezett családok, illetve a házasságot kötött fiatal családok lakóházai lehetnek.

Az 1880-as népszámláláskor még 31-en vallották magukat németnek a községben (ez a Székelyhídi járásban lakó németek 12,4 %-át jelenti) (K.NAGY 1886. 97.), de a későbbi népszámlálások már tiszta magyar lakosságról tesznek említést; sőt az 1938-ban megjelent Bihar megyei monográfia szerint a község „Balmazújvárosi ref. vallású magyar telepések által” keletkezett (NADÁNYI 1938. 514.)!

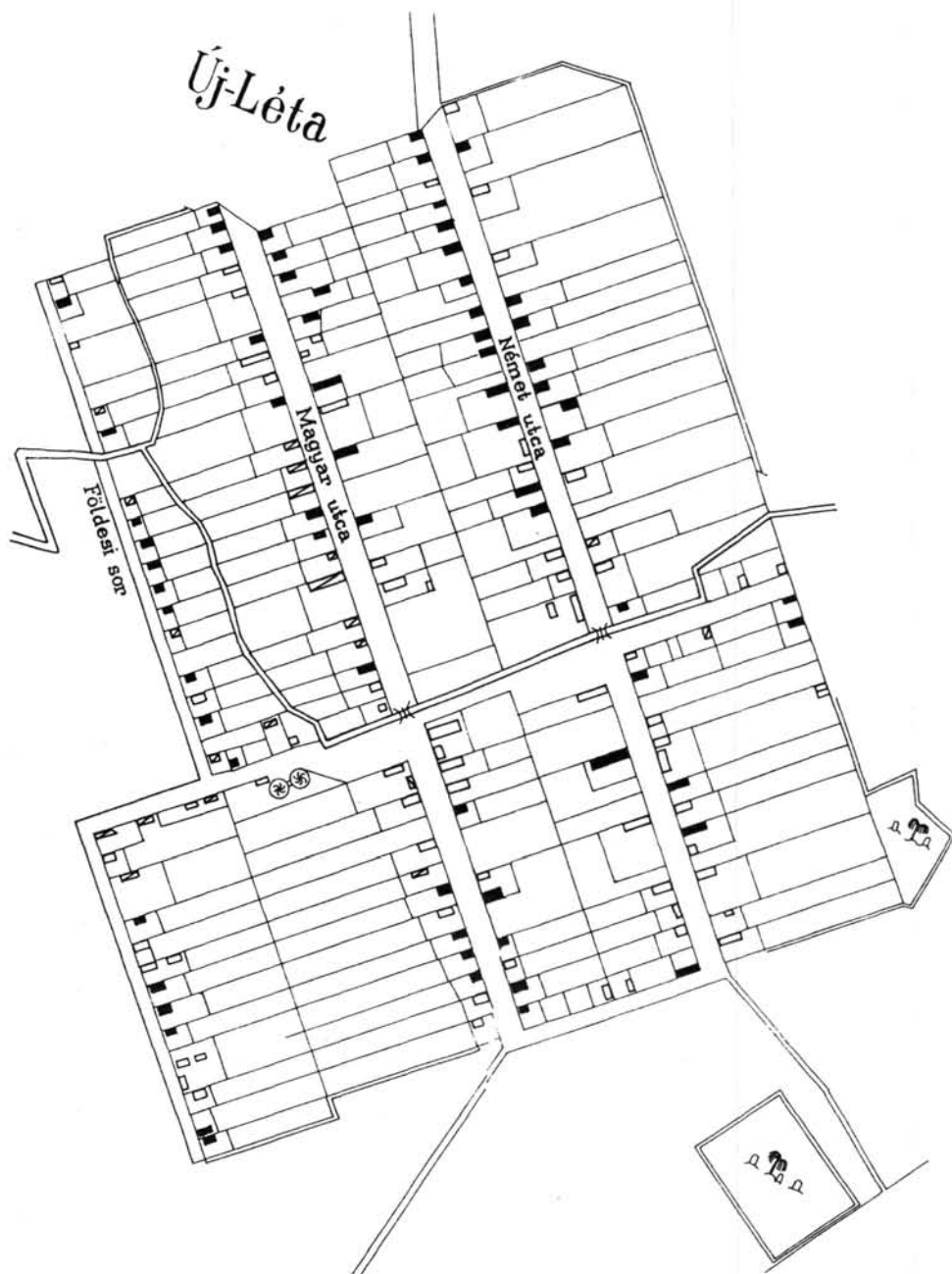
Az anyakönyvekből a következő Újlétán lakó német családok neve mutatható ki (ide értve a balmazújvárosi német ref. egyházközséghez tartozó összes családfő nevét):

<i>Alfoldi</i>	<i>Görög</i>	<i>Kunkli</i>	<i>Szabó</i>
<i>Árva</i>	<i>Hartman</i>	<i>H. Kunkli</i>	<i>Szakács</i>
<i>Balog</i>	<i>Hegedűs</i>	<i>Laiter</i>	<i>Szarvas</i>
<i>Buglyó</i>	<i>Holb(a)</i>	<i>Molnár</i>	<i>R. Szarvas</i>

8 VARGA Antal a balmazújvárosi német ref. egyház jegyzőkönyvének bejegyzésére hivatkozva közli az eredeti és a magyarosított neveket. Közülük a következő családnevek mutathatók ki Újlétán is: Lajter (Leiter), Szarvas (Hirsch), Szajfert (Seifert), Silling (Schilling), Kunkli (Kunkli), Görög (Kramer), Prém (Prehm), Buglyó (Buckyo), Pokróc (Teppich), Rózsa (Rosinger), Gém (Khem), Tányér (Teller).

9 Presb. jkv. 1874. júl 5.

10 Presb. jkv. 1901. nov. 10. és 1874. júl. 5.

- balmazújvárosi családok / Familien von Balmazújváros
 hajdúböszörményi családok / Familien von Hajdúböszörmény

2. kép Balmazújvárosi és hajdúböszörményi családok lakóházai (1888)
Abb. 2. Wohnhäuser der Familien von Balmazújváros und Hajdúböszörmény (1888)

<i>Csirkés</i>	<i>Hüse</i>	<i>Pinczés</i>	<i>Szeifert</i>
<i>Csobán</i>	<i>Juhász</i>	<i>Pokrócz</i>	<i>Szencsák</i>
<i>Éder</i>	<i>Kerekes</i>	<i>Rendl(i)</i>	<i>Tányér</i>
<i>Fehér</i>	<i>Kolmann</i>	<i>Rózsa</i>	<i>Vágner</i>
<i>Gém</i>	<i>Kovács</i>	<i>Schilling</i>	

A volt balmazújvárosi magyar ref. egyházközséghez tartozó, Újlétára költözött magyar családok neve a következő:

<i>Bereczki</i>	<i>Józsa</i>	<i>Magyar</i>	<i>Szilágyi</i>
<i>Berzéki</i>	<i>Karádi</i>	<i>Nagy</i>	<i>Szűcs</i>
<i>Bojtor</i>	<i>Kis(s)</i>	<i>Németi</i>	<i>Tar</i>
<i>Csige</i>	<i>Sz. Kis(s)</i>	<i>Oláh</i>	<i>I. Tóth</i>
<i>Dobi</i>	<i>T. Kis(s)</i>	<i>Paglóczi</i>	<i>S. Tóth</i>
<i>Eszenyi</i>	<i>Kertész</i>	<i>Pataki</i>	<i>Sz. Tóth</i>
<i>Gyórfi</i>	<i>Koroknai</i>	<i>Posta</i>	<i>Uj(j)</i>
<i>Halasi</i>	<i>Lakatos</i>	<i>Rőt(h)</i>	<i>Véres</i>
<i>Harangi</i>	<i>Löki</i>	<i>S(o)ós</i>	<i>Vékony</i>
			<i>Zsebők</i>

Különbségek mutatkoznak a magyar és német lakosság vagyoni helyzetében is. 1888-ból áll rendelkezésünkre egy birtokösszeírás¹¹, melynek alapján a Balmazújvárosról Újlétára költözött német és magyar családok megoszlását táblázatba foglaltam (1. táblázat).

1. táblázat: Balmazújvárosi eredetű németek és magyarok birtokviszonya Újlétán (1888)

	német	magyar
0 — 5 holddal rendelkezők	12	20
5 — 10 holddal rendelkezők	16	10
10 — 20 holddal rendelkezők	10	5
20 — 30 holddal rendelkezők	3	1
összesen:	41	36

Az adatokból látható, hogy a német családokra inkább a középparaszti szint a jellemző, míg a magyaroknál a 0—5 holdasok voltak a legnagyobb számban.

A családfők vagyoni helyzetüknek megfelelően kerültek be a községi közigazgatásba: az esketési anyakönyvben 1873-tól 1879-ig találunk néhány, az esküdtekre vonatkozó adatot. A 7 név közül 5 német és 2 magyar. A községi bírók névsorát az anyakönyvek és a presbiteri jegyzőkönyvek alapján 1867-től 1900-ig tudjuk összeállítani.¹² Itt az arány teljes egészében a vagyonosabb

11 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban: HBML) VI.127/af 2. Birtokrészleti jegyzőkönyv 1888.

12 A községi bírók névsora 1867-től 1900-ig a következő (az évszámok bírói hivataluk első és

német családok irányába tolódik el: ezen időszak alatt a 10 bíró közül 4 volt balmazújvárosi eredetű, mind a 4 német. (A többi bíró más községekből betelepültek közül került ki. Úgy látszik, hogy 1871 után a virilista rendszer Újlétán maradéktalanul érvényesült a községi vezetésben.)

A magyarok és németek arányát az egyházi vezetésben a 2. táblázat szemlélteti. Az összehasonlítást 1875-1894-ra vonatkozóan végeztem.

2. táblázat: Magyarok és németek aránya az egyházi vezetésben

Év	német	magyar	összes presbiter
1875/1	4	2	8
1875/2	3	2	6
1883	3	3	12
1886	4	4	12
1889	3	6	12
1894	1	3	12

A táblázatból látható, hogy a presbitériumban eleinte szintén a német többség érvényesült; az arány fokozatosan a magyarok felé tolódott el, 1889-re már ők kerültek többségbe. A 90-es évektől azonban egyre inkább beválasztották a más községekből érkezetteket is: 1894-ben a 12 presbiteri hely közül már nyolcat töltöttek be. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy a vagyonosabb német gazdák inkább a tényleges hatalommal bíró közigazgatási tisztségek betöltésére törekedtek; az erkölcsileg szigorúbb, semmiféle anyagi haszonnal vagy hatalommal nem járó egyházi tisztségeket átengedték másoknak.

Fentebb már szoltam a német és magyar családok vagyoni helyzetéről. Most vizsgáljuk meg az összes Újlétára települt balmazújvárosi eredetű család által birtokolt földterület nagyságát, összevetve a XIX. század második felében a debreceni pusztákra és Debrecenbe költözöttek, valamint a XX. század eleji balmazújvárosi lakosok vagyoni helyzetével. Az összevetést Zoltai Lajos és Fényes Samu munkái alapján készítettem (ZOLTAI 1900. 23., FÉNYES 1911. 539.). (3. táblázat)

utolsó anyakönyvi ill. presbiteri jegyzőkönyvi bejegyzéseire vonatkoznak):

<i>1867 Rózsa Péter,</i>	<i>1882-1883 Tóth Sándor,</i>
<i>1871 Görög György,</i>	<i>1884-1887 Végh József,</i>
<i>1872-1875 Jenei István,</i>	<i>1887-1888 Szabenyi István,</i>
<i>1875 Fényes Orbán,</i>	<i>1888-1895 Vizi János</i>

3. táblázat: Balmazújvárosi eredetűek birtokviszonya

	Újléta		Debrecen		Balmazújváros	
	szám	%	szám	%	szám	%
0 — 5 holdasok	32	41,6	99	49,0	464	72,7
5 — 10 holdasok	26	33,7	59	29,2	127	19,9*
10 — 20 holdasok	15	19,5	24	11,9	34	5,3**
20 — 30 holdasok	4	5,2	12	5,9	7	1,1
30 — 50 holdasok	—	—	7	3,5	4	0,6
50 — 100 holdasok	—	—	1	0,5	2	0,3
összesen	77	100,0	202	100,0	638	99,9

*5—9 hold ** 9—20 hold

A táblázat adataiból kitűnik a Balmazújvároson maradt lakosság elszomorító helyzete. Az Újlétára költöztek között a földdel nem rendelkezők és a kisbirtokosok aránya kedvezőbb, mint a két összehasonlított helyen. Ugyanez mondható el a középbirtokosok arányáról is, különösen a 10-20 holdasok esetében. A 20 holdnál több földdel rendelkezők aránya már kisebb, mint a debrecenieké, de még így is jóval nagyobb, mint a balmazújvárosiaké. Újlétán balmazújvárosi eredetű családok 30 holdon felüli birtokot nem szereztek.

A földbirtok megoszlásának vizsgálata után térjünk ki az Újlétára költözött balmazújvárosiak foglalkozására is. Az anyakönyvekből 235 olyan keresőképes balmazújvárosi születésű férfi neve rekonstruálható, akik korszakunkban a településen laktak. Közöttük sok olyan személy neve is szerepel, akik hosszabb-rövidebb idő után elköltöztek Újlétáról, de a nevük bekerült valamelyik anyakönyvbe. Ez a szám nem lehet teljes, mivel többen lehettek olyanok is, akiknek nevét rövid községbeli tartózkodásuk alatt az említett anyakönyvekbe nem jegyezték be. Az említettek közül soknak nincs feltüntetve a foglalkozása sem; különösen az első nyolc évből áll rendelkezésünkre kevés adat, mivel a nagylétai esketési és halotti anyakönyvekben nem töltötték ki ezt a rovatot. Emiatt csak 179 személy foglalkozását ismerjük; ennek megoszlását a 4. táblázat mutatja:

4. táblázat: A Balmazújvárosról betelepült férfiak foglalkozási megoszlása

föld- műves	zsellér	nap- számos	cseléd	községi alk.	iparos	keres- kedő	katona
123*	6**	16	3	8	11	1	11***

* 8 fő zsellér, 4 fő gazdálkodó és 1-1 fő lakó ill. cseléd megjelöléssel is szerepel

** 1 fő lakó és 1 fő napszámos megjelöléssel is szerepel

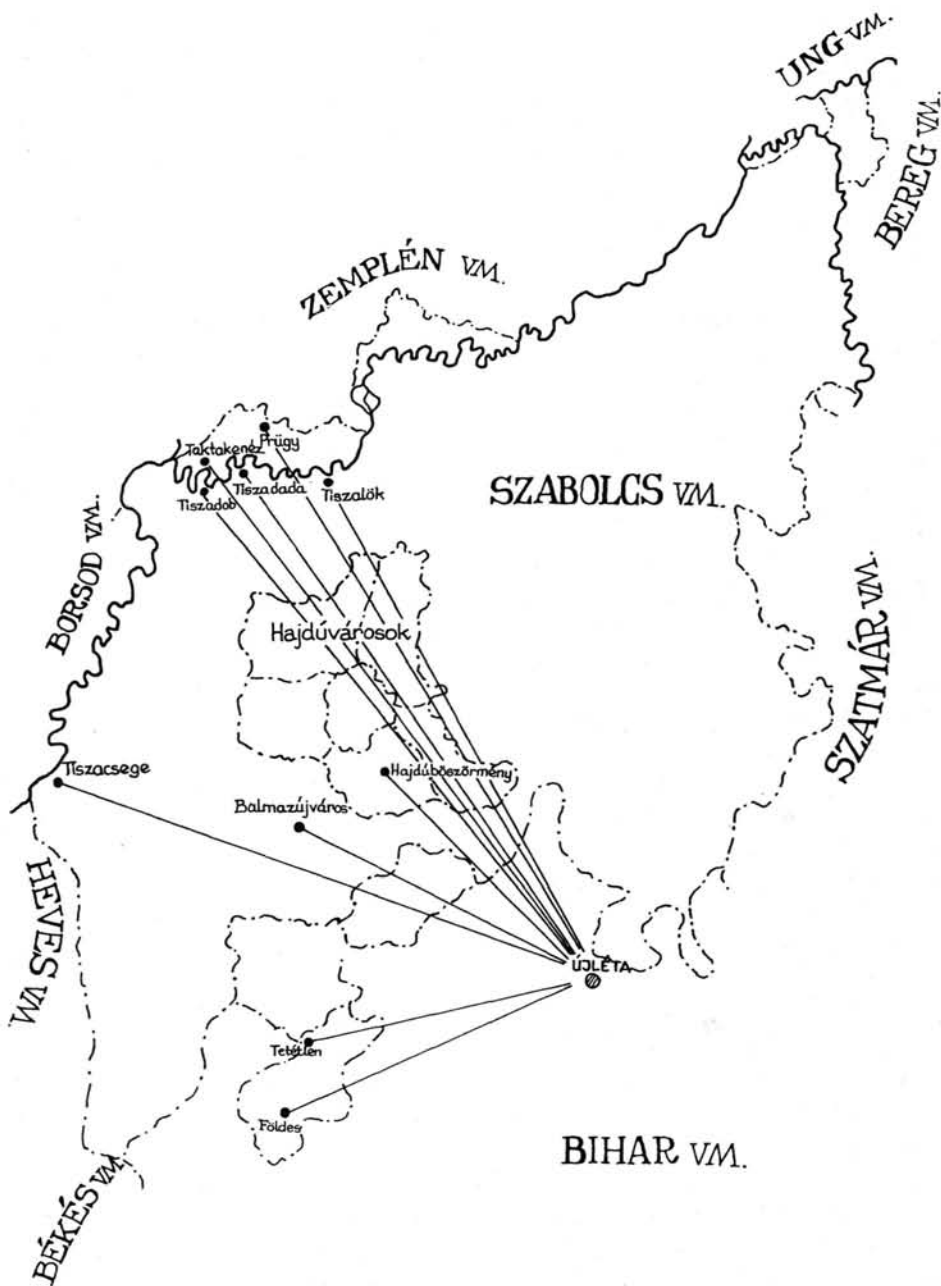
*** későbbi foglalkozásuk nincs feltüntetve

Az adatokból látható, hogy a balmazújvárosi eredetű lakosság legnagyobb része agrár jellegű tevékenységet folytatott, iparral és kereskedelemmel csupán 5,1 %-uk foglalkozott; (ez utóbbin belül a magyarok aránya 1,7%).

A fentiekben a községet alapító balmazújvárosi családok megoszlását vizsgáltuk vagyoni, foglalkozásbeli és nemzetiségi szempontból. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a községet alapító családok főként földműveléssel foglalkoztak, de az általuk birtokolt terület mennyisége — mint fő vagyoni meghatározó — különbözött a magyar és német családoknál. A községi vezetésben a német családfők nagyobb létszámban vettek részt, mint a magyarok; az egyházi vezetésben is ez a tendencia érvényesült, de az arány a későbbiekben kiegyenlítődt. Az elkülönülés a családok településen belüli elhelyezkedésében is megmutatkozott, de ez nem jelentette a két nemzetiség különállását, hiszen az anyakönyvekből kimutatható az egymás közötti korlátlan házasodás gyakorlata.

Más községekből érkezett betelepülők

A községet alapító balmazújvárosiakon kívül más településekről is érkeztek családok Újlétára. Dolgozatomban csak azokkal foglalkozom, akik — feltehetően — kisebb-nagyobb csoportokban települtek be a községbe. Ezt az anyakönyvek „születési hely” rovatából állapítottam meg; ha egy-egy helységről elég sok család származik (különösen ha az a helység távol fekszik Újlétától), akkor valószínűleg vagy egy csoportban, vagy rövid időszak alatt érkeztek a községbe. A nevek bejegyzési időpontját vizsgálva megállapítható, hogy az egyes családok kb. mikor jelentek meg Újlétán: a nagy népszaporulat valamint a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt a családokról általában beköltözésük évében, vagy az azt követő egy-két évben bejegyzés került az anyakönyvekbe. A születési évekből az is kiderül, hogy melyik az az év, amely a kibocsátó településen született utolsó, Újlétára költözött lakosra vagy lakosokra vonatkozik. Feltehetően ez, vagy a következő év az, amikor Újlétára költözhet-

3. kép Az Újlétára költözötteket kibocsátó települések
Abb. 3. Siedlungen, aus denen nach Újléta gesiedelt wurde

tek. Ezt főleg az Újlétára települt hajdúböszörményi lakosok esetében látom igazoltnak, de a tiszadobiak és tiszadaiak is megerősítik a feltételezést.

Arra is figyelmet kellett fordítanunk, hogy egy-egy család esetében a későbbi beköltözés esete is fennállhat, vagy az egyes személyeknél a kibocsátó községből érkezett házastárs születési dátuma későbbi, mint ahogyan a betelepülők a községbe érkeztek. Az Újlétára csoportosan, vagy rövid idő alatt érkezőket kibocsátó helységeket a 3. kép mutatja. A térképen nem jelöltem azokat a településeket, ahonnan érkeztek ugyan családok Újlétára, de a beköltözésük nem csoportosan, rövid idő alatt történt. (3. kép)

E fejezetben megemlítem azokat a községeket is, ahonnan csak egy-két család érkezett, de ezen családok tagjai vagyonuk vagy betöltött funkciójuk miatt fontos szerepet játszottak Újlétán.

Mielőtt rátérnénk a részletesebb elemzésre, meg kell említenünk, hogy a betelepülők kötelesek voltak egy meghatározott pénzüsszeget befizetni a községi pénztárba. A presbiteri jegyzőkönyv 1878-as bejegyzése szerint „települési jogcímre” 2 frt 50 krajcárt kellett befizetni. Egyes betelepülők rossz vagyoni helyzetére mutat, hogy ezen összeg befizetése után az egyházi-váltást már nem tudták megfizetni.¹³

Először az olyan községekből betelepülteket vizsgáljuk, ahonnan a családok közvetlenül a községalapítás után érkeztek. Időrendben először a Szabolcs megyei Tiszacsegéről érkezettekről vannak az anyakönyvekben bejegyzések. Már a takarékmagtár-alapítók között megtaláljuk Bútor János nevét, a nagylétai halotti anyakönyvben pedig 1866 június 25-i dátummal szerepel először tiszacsegei születésű újlétai lakosról bejegyzés. 1869-ig az összes tiszacsegei eredetű családnév felbukkan valamelyik anyakönyvben, így valószínűnek látszik, hogy ezen időszak alatt érkeztek a községbe. A legutolsó tiszacsegei születési dátum 1865, tehát az első családok Újlétára költözése 1865-ben vagy 1866-ban történhetett. Az anyakönyvekből kimutatható tiszacsegei eredetű családok neve a következő:

Bana, Bútor, Ferge, Szabó, Szuhogyi.

A családtagokkal együtt 28 személy neve szerepel; ebből 16 férfi és 12 nő. A férfiak kizárólag mezőgazdasági foglalkozásúak: közülük 8 földműves, 1 napszámos, 1 zsellér, 3 személyt pedig csupán huszár, ill. szabadságos katona megjelöléssel illettek; 2 fő ismeretlen foglalkozású (egy fiú 12 éves korában meghalt).

Időrendben a tiszacsegeiek, de létszámban a balmazújvárosiak után következnek a Hajdúböszörményből beköltözött családok. Főként Orosz István tanulmánya segítségével röviden vázolom a XIX. század közepe utáni böszörményi helyzetet, hogy az elvándorlás lehetséges okaira rámutathassunk. „A hajdúvárosok gazdálkodása a 18-19. században igen dinamikus fejlődött. Nemcsak lépést tudott tartani a népesség gyors növekedésével, de jelentősen meg is haladta azt. A 19. század utolsó harmadáig e dinamikus növekedés tár-

¹³ Presb. jkv. 1878. szept. 13.

sadalmi feltételei is biztosítva voltak... a természetes szaporodás okozta birtok-aprózódást... másfél évszázadon keresztül ellensúlyozni lehetett a közföldek egyre nagyobb részének magánbirtokba adásával. Addig, míg volt felosztható „szabad föld”, tehát a 19. század 60-as 70-es éveiiig, a 18. századi birtok és ennek megfelelő társadalmi struktúrát kevés változtatással át lehetett menteni.

Amíg a hagyományos hajdú gazdaság inkább állattenyésztő jellegű volt, kevesebb munkaerőt igényelt, a feudális függés hiánya viszont vonzotta a jobbágyokat, így a szükségesnél több munkáskéz halmozódott fel... A földművelés szélesedésével a 19. század első felében már ellentétes helyzet alakult ki mint korábban.” (OROSZ 1974. 39-41.) A nagy tömegben bevándorló nem hajdú elemek felduzzasztották a lakosság számát, ugyanakkor a felosztható közföldek már nem álltak rendelkezésre a földnélküli lakosság ellátására. Sillye Gábor hajdúkerületi főkapitány által a tárnokmesternek 1861-ben írt jelentés a hajdúböszörményi lakosság helyzetét elemezve rámutat, hogy „ezen hajdan jólétnek örvendett hajdú nép oly szegénységre jutott ezen lefolyt 12 gyászos év alatt, hogy csak egy lépés még és a nép nagyrésze koldusbottal kezében leend kénytelen elhagyni családi tűzhelyét.” (SASHEGYI 1959. 336.). Valószínű, hogy ennek a nehéz anyagi helyzetben lévő, Hajdúböszörményben földhöz nem jutott nem hajdú eredetű lakosoknak egy része költözött át Újlétára 1870-ben és az azt követő rövid időszak alatt.

Az első bejegyzések hajdúböszörményi születésű újlétai lakosokról 1870 március 27-i dátummal a nagylétai keresztelési anyakönyvben található. Már ebben az évben 5 családról esik említés, 1881-ig pedig az összes családnév kimutatható a forrásokból. Így valószínű, hogy 1870-ben érkezett a családok többsége Újlétára. A legutolsó személy Hajdúböszörményben 1872-ben született, de ez esetben későbbi beköltözést feltételezhetünk, mivel az apa, Horváth Gábor foglalkozása csizmadia. Ebből arra következtethetünk, hogy a családfő iparos lévén családjával később követte a betelepülőket. Egy férfi 1874-ben nősült a faluba, így ez utóbbiak kivételével a többiek telepedhettek át Újlétára.

Ha az 1870-es évet vesszük a betelepülés idejének, a betelepültek átlag életkora a nőknél 26,3, a férfiaknál 22,1 év volt. Az életkori megoszlást a következő táblázat mutatja (ebből kihagytuk a feltehetően később betelepült 5, és az ismeretlen születési évű 7 személyt). (5. táblázat)

5. táblázat: A Hajdúböszörményből betelepültek életkora

	0-6 éves	6-12 éves	12-50 éves	50 feletti
nő	6	11	20	5
férfi	9	5	28	3
összesen	15	16	48	8

Az adatokból látható, hogy elsősorban a 12-50 év közötti, tehát a munkabíró korosztály telepedett át a községbe. Ez természetesnek látszik, mivel az új körülmények között nehezebb az élet megindítása, a beilleszkedés. Az idősebbek nem vállalkoztak rá, hogy megszokott környezetüket az ismeretlenben rájuk váró nehézségek miatt otthagyják. A gyermekek nagy számából az is kitűnik, hogy a hajdúböszörményiek is családotul érkeztek Újlétára, hasonlóan a többi helységről betelepültekhez.

Az anyakönyvekből a következő 23 hajdúböszörményi eredetű családnév mutatható ki:

<i>Balog(h)</i>	<i>Horváth</i>	<i>Mát(h)é</i>	<i>Tar</i>
<i>Baksi</i>	<i>Jenei</i>	<i>Miklósi</i>	<i>Tóth</i>
<i>Bodnár</i>	<i>Juhász</i>	<i>Oláh</i>	<i>Varga</i>
<i>Erdei</i>	<i>Kis(s)</i>	<i>Sütő</i>	<i>Veres(s)</i>
<i>Fodor</i>	<i>Kovács</i>	<i>Szabó</i>	<i>Vida</i>
<i>Gacsó</i>	<i>Kövér</i>	<i>Szilágyi</i>	

Az áttelepültek vallása református volt, csupán az 1874-ben Újlétára nősült Juhász Pétert jegyezték be görög katolikusként. Valószínű, hogy a vallási azonosság nagymértékben megkönnyítette a szintén református balmazújvárosiak közé a beilleszkedést, ami hamar megtörténhetett, mivel a presbiteri jegyzőkönyvben egy 1872 szeptember 22-i bejegyzés arról tudósít, hogy a hajdúböszörményi születésű Jenei István Újlétán a főbírói tisztséget tölti be. Főbírói hivatalát még 1875-ben is viselte: 1875 február 24-én van az utolsó ilyen jellegű bejegyzés az esketési anyakönyvben. Az esküdtek között is találunk hajdúböszörményi eredetű személyeket: 1874-ből ör. Fodor Mihály, 1878-79-ből Jenei Sándor nevét ismerjük, akik ezt a tisztséget viselték.

A hajdúböszörményiek az egyházi vezetésben is helyet kaptak: az egyházgondnokok között 1870-1914 között 6 böszörményi születésű személy szerepel. Jenei Sándor már 1870-ben betöltötte ezt a tisztséget. A presbiterek között 1875-ben 2, 1883-ban és 1890-ben 3-3 hajdúböszörményi eredetű személy viseli ezt a tisztséget.

Az anyakönyvekből összesen 99 hajdúböszörményi születésű személy neve mutatható ki. Ebből a férfiak száma 54, a nőké 45. A férfiak közül 45-nek ismerjük a foglalkozását (2 fiú 10 éves kora előtt meghalt). (6. táblázat)

6. táblázat: A Hajdúböszörményből betelepült férfiak foglalkozása

földműves	napszámos	dohányos	községi alk.	cseléd	iparos és kereskedő
27*	8**	1	5	2	2

* 4 személy gazdálkodó megjelöléssel is szerepel

** 2 személy földműves megjelöléssel is szerepel

A hajdúböszörményiek — akárcsak a többi helységről betelepültek — nagyobb része mezőgazdasággal foglalkozott, iparral és kereskedelemmel csupán elenyésző százalékuk (PÁLL 1977/a.74-77.).

A Hajdúböszörményből érkezettek főleg a falu déli részén (legtöbbször a Magyar utcában) telepedtek le, de néhány általuk lakott ház a falu más részein is megtalálható (lásd 2. kép).

A szintén Szabolcs megyei *Földesről* az első családok időben előbb érkeztek, mint a hajdúböszörményiek, de betelepülésük jobban elhúzódott. Az Újlétára költözött földesiek családneve a következő:

Budaházy, Gonda, Hodosi, Lakatos, Simon, Szabó.

A takarékmagtár-alapítók között már szerepel Hodosi Balázs és Lakatos János neve. Az anyakönyvekből először 1868-ból mutatható ki 3 földesi eredetű család újlétai jelenléte; 1874-ig a Budaházy és Szabó családnevek kivételével valamennyi megtalálható (ez utóbbiakról 1905-ből ill. 1917-ből van először adatunk). A további négy család tagjai 1867-ben, ill. korábban születtek Földesen, az első beköltözések tehát 1867-ben vagy 1868-ban lehettek. Az anyakönyvekből összesen 24 földesi születésű újlétai személy mutatható ki, közülük 12 férfi és 12 nő. 8 férfinak ismerjük a foglalkozását: 5 földműves, 1 cseléd, a Simon család két tagja pedig molnár. Ez utóbbi családról 1874-ben esik először említés.

Újabb Szabolcsból érkezett betelepülőkről csak az 1880-as évekből értesülünk. Az 1890-es népszámlálás adatait közreadó kiadvány jegyzetben közli, hogy „betelepülés történt Tiszadobról, Tiszadadáról”. (M.Stat.Közl. Új sor. 42.830.) Az esketési anyakönyvben 1886 december 15-i dátummal szerepel először tiszadobi születésű újlétai lakosról bejegyzés. Az első két évben a 17-ből csak 8 családnév mutatható ki, de a népszámlálási adatokból nagyobb mérvű, 1886-1890 közötti betelepülésre következtethetünk. A Tiszadobról beköltözött családok nevei a következők:

<i>Balog</i>	<i>Kőszegi</i>	<i>S. Oláh</i>	<i>Sári</i>
<i>Boldog</i>	<i>Losonci</i>	<i>Parácsi</i>	<i>Seres</i>
<i>Katona</i>	<i>Murvai</i>	<i>Porkoláb</i>	<i>Szendi</i>
<i>Kollár</i>	<i>Németi</i>	<i>Sallai</i>	<i>Varga</i>
			<i>Zákány</i>

A Sallai és Losonci család egy-egy tagja kivételével valamennyi Újlétára költözött tiszadobi lakos 1886-ban vagy azelőtt született. A Sallai név azonban már 1891-ben felbukkan Újlétán, így ugyanazon családnevet viselő újabb család későbbi beköltözéséről lehet szó. A Losonci családnév először 1934-ben jelenik meg, tehát jóval későbbi a betelepülésük.

A betelepült személyek számáról pontos adatot az anyakönyvekből nem kaphatunk, mivel jó néhányuk ma is él. 1975-ig 58 név mutatható ki, közülük 32 férfi és 26 nő. A férfiak foglalkozására nagyon kevés adatunk van: 6 férfinak jegyezték fel a foglalkozását is, valamennyien agrár jellegű tevékenységet folytattak.

Tiszadadaiakról az első bejegyzés 1887-ben történt. Két személy kivételével valamennyien az 1887. évet megelőzően születtek a kibocsátó községben. Az anyakönyvekből 9 tiszadadai eredetű családnév mutatható ki:

<i>Bajori(?)</i>	<i>Balogh</i>	<i>Czihat</i>	<i>Dezső</i>
<i>Jákó</i>	<i>Kis(s)</i>	<i>Német</i>	<i>Németi</i>
<i>Tamás</i>			

1975-ig 31 Tiszadadán született személyről történt bejegyzés, közülük 13 férfi és 18 nő. A tiszadobiakhoz hasonlóan ez a szám sem lehet teljes; a férfiak foglalkozását itt még kevésbé tudjuk megállapítani: csupán 5 személynél jegyezték fel. Közülük 3 földműves, egy kovács és egy suszter. A többi helységből betelepültekhez viszonyítva a két iparos aránya jelentős.

A szintén Szabolcshoz tartozó Taktaközéből is érkezett néhány család Újlétára. Taktakenézi és prügyi születésű személyekről 1890-től készültek bejegyzések. Egy gyerek kivételével valamennyien 1889-ben, vagy azelőtt születtek. (Varga Miklós 1906-ban született Taktakenézen, ez esetben későbbi beköltözést tételezhetünk fel.) Összesen 21 taktakenézi születésű személy mutatható ki; közülük 8 férfi és 13 nő. 12 taktaprügyi személyről történik az anyakönyvekben említés; nemek szerinti megoszlásuk: 9 férfi és 3 nő. *Taktakenézi* a következő családok érkeztek Újlétára:

Cseresznye, Nagy, Valánszki, Varga.

*A prügyiek*nél 5 családnév rekonstruálható:

Hegedűs, Matu, Németi, Tót(h), Varga.

Az összes taktaközi férfi közül csupán ötnek ismerjük a foglalkozását: 3 fő földműves ill. gazdálkodó, 1 napszámos és 1 cseléd ill. urasági kocsis megjelöléssel szerepel.

A korábban Szabolcs megye déli részén fekvő (ekkor már a megalakult Hajdú megyéhez tartozó) *Tetétlenen* született újlétai lakosokról 1892-ben esik először említés a halotti anyakönyvben. Betelepülésük valószínűleg ebben az évben kezdődött, de még 1896-ban Tetétlenen született gyerekekről is tudunk. 1965-ig 23 tetétleni születésű újlétai lakos nevét jegyezték fel, köztük 15 férfi és 8 nő van. A kimutatható 8 családnév a következő:

Barcsa, Fülöp, Imre, Kurucsó, Pala, Szútor, Teleki, Tóth.

Csak két férfinak jegyezték fel a foglalkozását: az egyik napszámos, a másik pedig gazdálkodó.

A legkésőbbi, nagyobb számú betelepülőt Újlétára hozó beköltözésről 1897-ből van az első adatunk. Ekkor kezdődött meg a szintén Szabolcs megyei tiszalöki családok Újlétára költözése. Az anyakönyvek szerint az utolsó tiszalöki személy 1897-ben született, de még 1910 után is érkeztek tiszalöki családok a községbe. 1975-ig 26 fő — 17 férfi és 9 nő — neve mutatható ki az anyakönyvekből. A bejegyzett családnevek a következők:

Bodzás, Dezső, Húri, Kocsis, Kovács, Cs. Nagy, Ökrös, Pál, Sári, Szentesi.

A 17 férfi közül háromnak van feltüntetve a foglalkozása is: ebből 2 földműves és egy kovács.

Vagyoni szempontból, vagy az Újlétán betöltött funkciójuk miatt fontos szerepet játszó családokat kibocsátó települések közül elsőként a szomszédos Bihar megyei Nagylétát említem. Innen elég sok személy érkezett a községbe, többnyire beházasodás révén. Fontos szerepet játszott településünkön Végh József, aki 1860-ban a nagylétai keresztelési anyakönyvben még szabómes-terként szerepel. Újlétán 1877-ben a bankmegbízotti tisztséget, 1884-től pedig 1887-ben bekövetkezett haláláig a bírói hivatalt látta el. Újlétai viszonylatban jelentős mennyiségű — több mint 26 hold — földet szerzett.

A Heves megyei Maklárról két család Újlétára költözéséről van tudomásunk. Vízi János, az egyik családfő jelentős birtokot, közel 25 hold földet szerzett; bírói hivatalt 1888-tól viselt, melyről az utolsó bejegyzést 1895-ből találjuk. Emellett többször presbiter is volt. Apósa, Apostol János szintén jelentős — több mint 15 holdas — birtokot vásárolt.

A feltehetően mikepércsi eredetű Lénárt János az 1888-as birtokrészleti jegyzőkönyv szerint a legvagyonosabb ember volt Újlétán: több, mint 42 holdas birtokot vásárolt. 1891-ben neve a presbiterek között is szerepel.

A községet alapító balmazújvárosi családok után érkezett más helységbeliek vizsgálatát összegezve megállapítható, hogy azok fő foglalkozása is a földművelés volt — amennyire erre a hiányos adatokból következtetni tudunk. Legnagyobb számban a hajdúböszörményiek telepedtek le Újlétán az 1870-es években, de a betelepülések egészen az I. világháborúig folytatódtak. A múlt század végén és e században Újlétára betelepült családok tagjait vizsgálva figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy az anyakönyvekből valamennyi családtagot nem tudjuk felderíteni az elköltözések vagy a hiányosan bejegyzett adatok miatt; így az egyes községekből érkezettekre vonatkozó számadatok nem lehetnek pontosak, de közelítenek ahhoz.

Újléta népessége 1865-1914

A község betelepülését főleg az anyakönyvekből kiolvasható adatok alapján tárgyalom. Vizsgáljuk meg közelebbről is ezeket a forrásokat! Az előző fejezetben többször utaltam a nagylétai ref. egyház anyakönyveire. 1865-től 1873-ig Újlétán nem vezettek anyakönyveket: az újlétai ref. egyház a nagylétaihoz tartozott, így az újlétai lakosság számának, családi állapotának változásait a nagylétai anyakönyvekbe jegyezték be. Külön feltüntették az illető lakóhelyét, így az 1873 előtti adatokat ezen anyakönyvek segítségével rekonstruálhattam. Pontatlanságok előfordultak bennük: ezt főképpen az 1873-as bejegyzéseknél figyelhetjük meg, ugyanis ebben az évben már vezették az újlétai anyakönyveket is, de az adatok még a nagylétaiakban is megtalálhatók. A nagylétai anyakönyvben 1873 május 21-ig 20 halálozás, az újlétaiban pedig csak 15 szerepel. Ilyen eltéréseket később is megfigyelhetünk: 1895-től az állami anyakönyveket is vezetik, így az összehasonlításhoz jó alapot kapunk. Pl. 1896-ban

az egyházi halotti anyakönyvbe 26, az államiba 25 halálesetet jegyeztek be; 1898-ban 36:33 az arány. A különbségek miatt következő vizsgálatunkban 1896-tól a teljesebb állami anyakönyveket használtuk fel.

Az Újlétán vezetett egyházi anyakönyvek jól tagoltak: lapjaik nyomdában készültek. A baj csak az, hogy nem minden rovatot töltöttek ki. A születési helyet legtöbb esetben beírták (nem így a nagylétai anyakönyvekben), de a foglalkozásokkal kapcsolatos bejegyzések eléggé hiányosak. A „megjegyzések” rovat sok, számunkra hasznosítható információt tartalmaz: ide jegyezték be, ha az illető valamelyik szekta tagja volt, válások esetén azok dátumát; különleges események is bekerülhettek ebbe a rovatba, így 1918-ban egy villámcsapásokban bővelkedő vihar okozta károk, halálozások leírása is.¹⁴ A halotti anyakönyvek „a halál oka” rovatába írt bejegyzések sokszor rávilágítanak az esetleges járványokra, de legtöbbször semmitmondóak. 1895-ben valamennyi egyházi anyakönyvben a következő beírást olvashatjuk: „Jelen... anyakönyv az 1894dik 33 t cikk életbeléptetése folytán, a tiszántúli ev. ref. egyházkerület 1895 sept. 25-én kelt határozata alapján, mint államilag érvényes közok írat, mainappal berekesztetik. Új Létán 1895 szeptember 30. Lénárt Péter mh ev. ref. lelkész.”

Vizsgálatomban felhasználtam még a balmazújvárosi német és magyar ref. egyházak anyakönyveit is, amelyekből adatokat kaptam az Újlétára költözők számáról, de a nem kisszámú visszaköltözésekről is. Ezeket az anyakönyveket 1895-ig volt módomban megvizsgálni.

A következőkben az 1865-1914. évek közötti időszakban vizsgálom Újléta lakosságát. Felhívom a figyelmet arra, hogy az anyakönyvek már említett pontatlanságai miatt a számadatok abszolút értéke nem teljesen pontos, a valóságban annál csak több lehet; a számarányok azonban közelítenek a valósághoz, attól legfeljebb egy-két százados eltérés valószínű. Vizsgálatom során módszertani szempontból Moess Alfréd „Velem népessége 1711-1895” című tanulmányát használtam fel (MOESS 1972. 277-286., 420-432.).

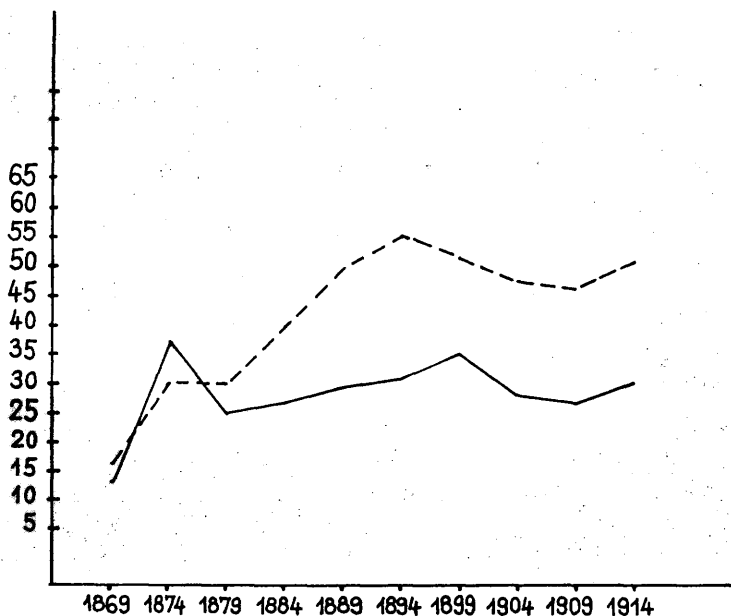
A születéseket és halálozásokat ötéves periódusokra bontva táblázatban foglaltam össze. Ebben közlöm az abszolút számokat, majd az egy évre eső születések és halálozások számát:

14 Halotti anyakönyv (a továbbiakban: Hal. akv.) 1918. júl. 19.

7. táblázat: Népeesszám-alakulás (1865-1914)

időszak	születés	halálozás	szaporulat	születés	halálozás
	(abszolút szám)			(évi átlag)	
1865-1869	102	69	33	20,4	13,8
1870-1874	137	179	-42	27,4	35,8
1875-1879	143	126	17	28,6	25,2
1880-1884	189	129	60	37,8	25,8
1885-1889	240	144	96	48,0	28,8
1890-1894	273	158	115	54,6	31,6
1895-1899	250	177	73	50,0	35,4
1900-1904	241	140	101	48,2	28,0
1905-1909	235	132	103	47,0	26,4
1910-1914	252	151	101	50,4	30,2

A 4. képen az egy évre eső születések és halálozások számát tüntetem fel. Ebből kitűnik, hogy 1869-től 1879-ig a születés ugyan emelkedik, de nem olyan

4. kép A születés és halálozás 5 évenkénti alakulása

Abb. 4. Geburten- und Sterblichkeitsrate in 5-Jahreszyklus

mértékben, mint 1869-1874 közt vagy 1879-től 1894-ig. A halálozások száma ebben a periódusban ugrásszerűen megnövekszik, a népesedés mérlege negatív. Az 1870-es évek után a beköltözések nagy száma miatt tovább emelkedik a születések száma, és ennek következtében a halálozásoké is, bár ez utóbbi kisebb mértékben. 1894-1909 között ismét csökkenés mutatkozik a születések-nél; e csökkenést a halálozások görbéje 1899-től követi.

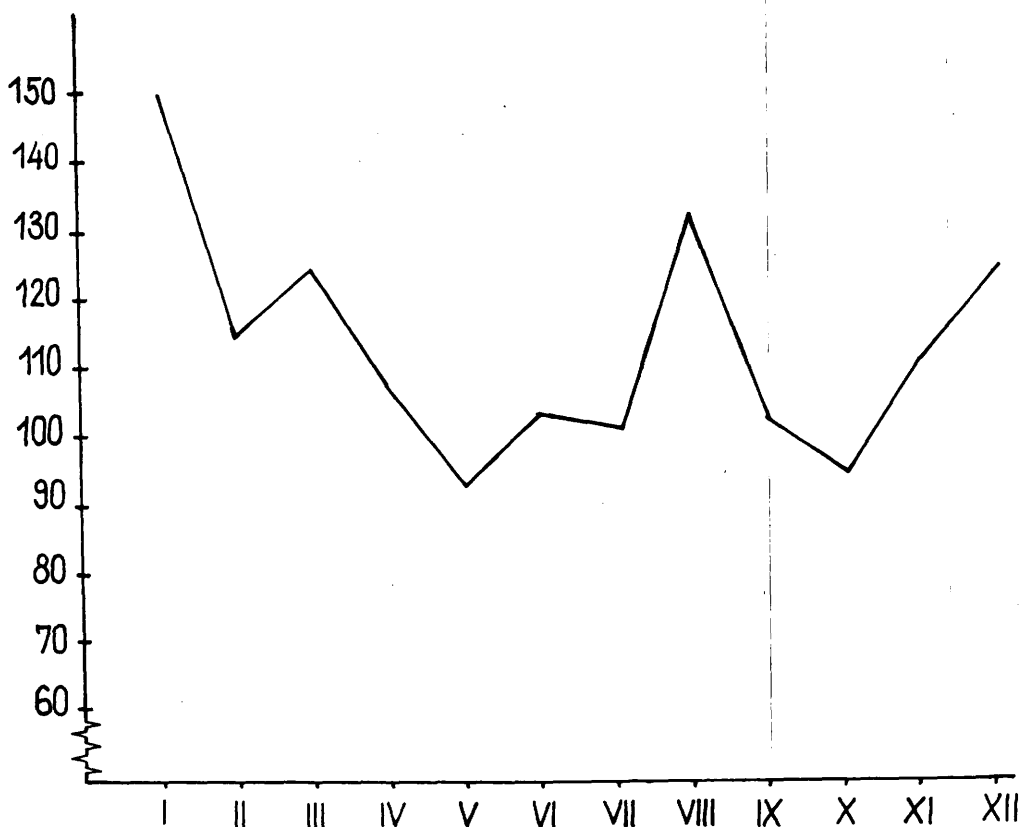
A görbe ilyen alakulása azzal magyarázható, hogy ekkorra a nagyobb tömegeket Újlétára hozó betelepülések befejeződtek (ezen időszakban csak a tiszalökiekről vannak adataink), a népesség állandóvá vált, vagy az elvándorlásokkal még csökkent is. A népszámlálási adatok is megerősítik ezt a feltételezést: 1880-1900 között állandó népességnövekedést tapasztalhatunk, 1900-1910 között pedig 3 fővel csökkent a lakosság száma (M.Stat.Közl. Új sor. 42. k. 830.) (8. táblázat).

8. táblázat: Újléta népessége (1869-1910)

1869	1880	1890	1900	1910
618	553	871	989	986

1869-1880 között a természetes szaporulat -30 fő, a tényleges szaporulat -65 fő. A halálozások évi mérlege 1867-ben, 1872-1876 közt és 1878-ban negatív. A gyermekek körében pusztító járvány 1867-ből és 1876-ból mutatható ki az anyakönyvekből; a Sipos Orbán által említett Bihar megyei kolerajárvány — úgy tűnik — elkerülte a községet (SIPOS 1903. 81.). Adataink ugyanakkor azt mutatják, hogy az 1870-es évek első felében történt a balmazújvárosiak és a hajdúböszörményiek nagyobb tömeget hozó betelepülése is. A mégis jelentkező népességcsökkenést csak a nagymérvű elvándorlásnak tulajdoníthatjuk, ennek azonban csak nyomait sikerült fellelnünk. A balmazújvárosi anyakönyvekben több családot említenek, melynek tagjai Újlétán születtek, tehát ők visszaköltöztek a kibocsátó településre. 1895-ig 23 ilyen személy nevét találtam meg, közülük 5-öt az 1880-as népszámlálás előtti időből. Bár ezek az adatok alátámasztják feltételezésemet, teljes mértékig azonban nem bizonyítják azt. Az anyakönyvekből több adat nem mutatható ki, a presbiteri jegyzőkönyvekből pedig csak az 1891. év után elköltözött néhány személyről értesülünk, ám ezek csupán a 4. képen látható, 1894-től jelentkező csökkenés magyarázatául szolgálhatnak. A két forráscsoportban található adatok mégis feltételezni engednek, hogy a bevándorlás mellett az elvándorlás is folyamatos lehetett és — amikor nem érkezett új, nagyobb számú betelepülő, az újlétai lakosságot pedig valamilyen járvány sújtotta — az elvándorlások miatt kimutathatóan csökkent a lakosság száma.

Ha a 7. táblázat abszolút számait összegezzük, akkor kitűnik, hogy 1865-1914 között Újlétán 2015 gyerek született és 1375-en haltak meg. A születések évi átlaga az egész korszakra vonatkoztatva 41,1 a halálozásoké pedig 28,0. 1914-ből nincs adatunk a lakosság számáról, ezért az 1910-es népszámlálás

5. kép A halálozások havonkénti megoszlása

Abb. 5. Monatliche Verteilung der Todesfälle

és vérhasjárványok esetében, ezek megállapítását a nyilvánvaló tünetek miatt elfogadhatjuk. Ilyen járvány több is volt Újlétán, amikor is rövid idő alatt sok kisgyermek esett áldozatul. Előfordult pl. 1867-ben, amikor 12 gyermek vérhasban halt meg másfél hónap leforgása alatt, vagy 1887-ben, amikor 15-en hólyagos himlőben hunytak el.

A felnőttek halálzásánál járványt nem mutatnak az anyakönyvek, így az említett — egész Bihar megyét és az országot sújtó — 1870-es évekbeli kolera-járvány a községet nem érintette.

Az összes halálozás havonkénti megoszlását grafikonon látjuk (5. kép). Az ábráról leolvashatjuk, hogy a tél — természetesen — jobban megviselte az embereket, és emiatt emelkedik a halálozások száma. Meglepő viszont az augusztusi ugrásszerű halálozás emelkedés, amely a nyári, városi, rossz higiéniai körülmények között élőkre jellemző, nem pedig a falusiakra. Valószínűnek tartjuk, hogy községünkben mégis ezek a körülmények játszottak közre a görbe ilyen alakulásában.

A házasságkötéseknél — ismét az anyakönyvek pontatlansága miatt — nem adhatunk teljesen pontos számadatokat. Egy-egy személy többszöri bejegyzése során az életkor megjelölésében 1-2 (sőt néha több) éves eltérések is tapasztalhatók. A nagy számok esetében ezek az eltérések nem játszanak fontosabb szerepet, az átlagot nem módosítják számottevően.

1865-1914 között Újlétán 472 házasságot kötöttek (egy évre 9,4 házasság esett). A megházasodott férfiak átlagos életkora a házasságkötéseknél 29,4 év, a nőké 22,8 év volt. Nem sok az olyan házasság, ahol a nő idősebb, mint a férfi. Az összes házasság 3,4%-ában — 16 esetben — fiatalabb a férj a feleségnél. Ezekben a házasságokban a férfiak átlagos életkora 35,7 év, a nőké 38,2 év. Az adatokból látható, hogy elsősorban az idősebb korosztály esetében fordul elő.

A legfiatalabb leány — 14 éves — 1886-ban kötött házasságot; a legfiatalabb férfi mindössze 19 éves volt, ami példa nélkül áll az anyakönyvben. Ezt a házasságot 1902-ben kötötték. A legidősebb nő 67 éves korában ment férjhez 1897-ben, a legidősebb vőlegény 1908-ban egy 81 éves férfi volt. A legnagyobb korkülönbséggel 1886-ban kötöttek házasságot: a férj 69, a feleség 16 éves volt — a korkülönbség 53 év.

Az eltérő vallásúak között létrejött házasságok nem jelentősek — ez az összes házasság 5,4%-át adja (25 vegyes házasság). Ezek között 12 nem református nő (6 görög- és 6 római katolikus) és 14 nem református férfi (5 görög- és 9 római katolikus) szerepel. (Egy házasságban egyik fél sem volt református vallású.) Az esketési anyakönyv „megjegyzések” rovatában a ref. egyháznak a vegyes házasságokkal kapcsolatos hozzáállásáról is képet kaphatunk. 1882-ben megeskettek egy párt, ahol a „Férj az illető Rom. cath lelkész által a 80/82. sz. a. kiadott írásbeli nyilatkozatánál fogva nem hirdettetett ki mert cath. szempontból a házasság jogi törvények által fel nem bontható s így szerinte a 30 628/879 P. sz. alatti Királyi ítélőtáblai végzés hatályon kívül.”¹⁶

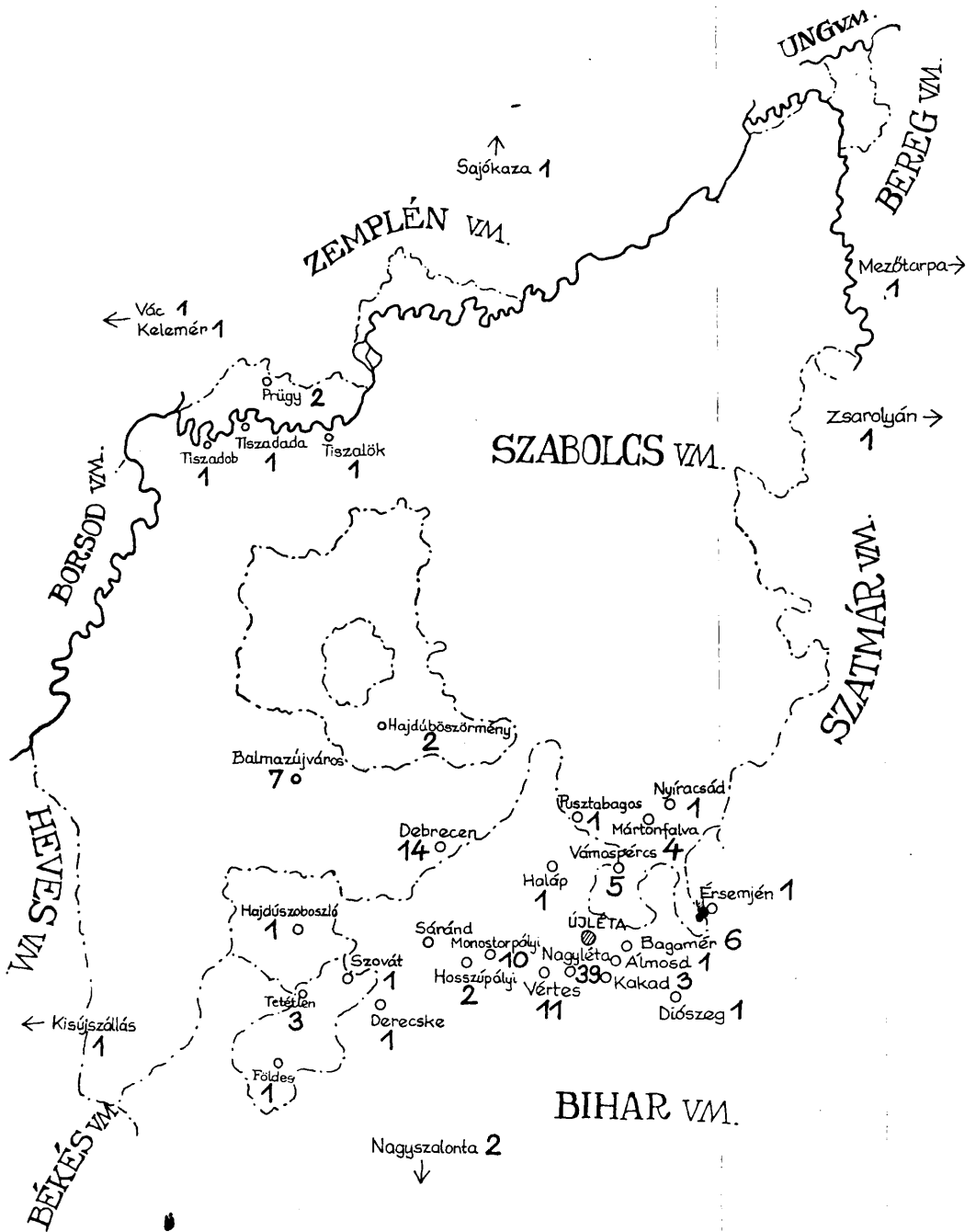
Az idegenekkel — nem újlétai lakosokkal — kötött házasságok száma jelentős: az összes házasság 28%-a (131 eset). Az idegenbeli férfiak száma ebből 94 (19,9%), a nőké pedig 37 (7,8%). Látható, hogy főként férfiak házasodtak be Újlétára, a nők kevésbé.

Ha megvizsgáljuk a beházasodottak származási helyét, akkor a következőket tapasztaljuk:

a kibocsátó helységekből érkezett:	15 fő	(11,4%)
a szomszédos helységekből érkezett:	90 fő	(68,7%)
távolabbi helységekből érkezett:	26 fő	(19,8%)
összesen:	131 fő	(99,9%)

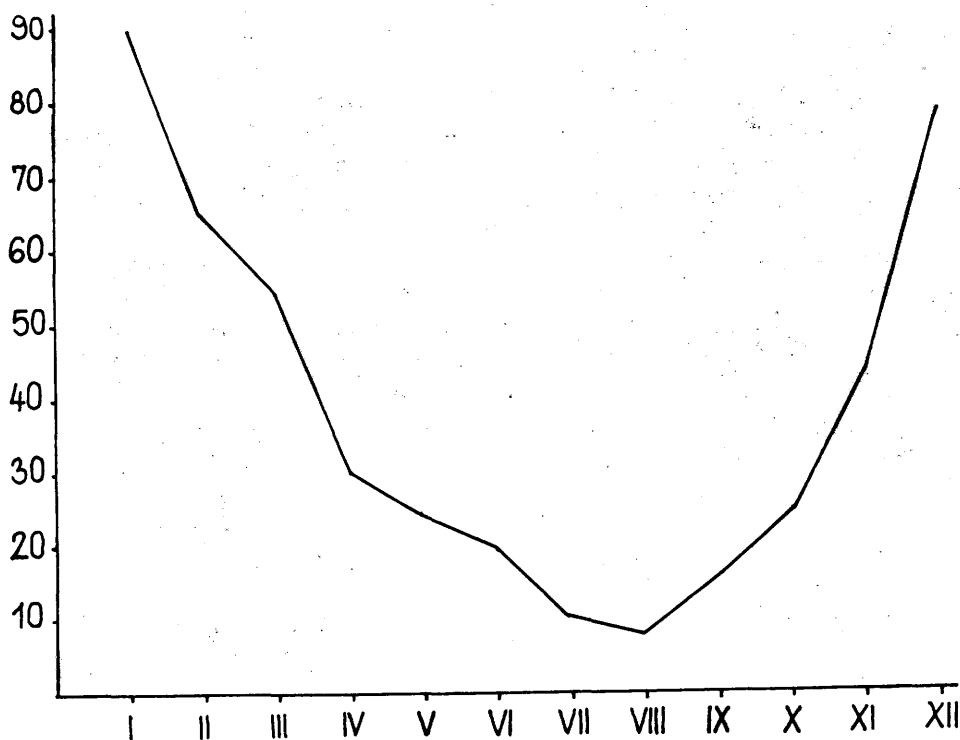
Első helyen a szomszédos helységek állnak, ide értve a közigazgatásilag a szomszédos településekhez tartozó, de Újlétához közel eső tanyákból beházasodottakat is (6 kép). A távolabbi helységekből érkezettekől bizonyáglevelet

16 Esketési anyakönyv (a továbbiakban: Esk. akv.) 1882. nov. 15.

6. kép Nem újlétai házaspárok lakóhelye (exogámia)

Abb. 6. Wohnorte der Ehepartner, die nicht in Újléta gebürtig sind (Exogamie)

7. kép A házasságkötések havi megoszlása

Abb. 7. Monatliche Verteilung der Eheschließungen

kértek, vagy — mint a következő bejegyzés bizonyítja — megelégedtek szóbeli esküvel is: 1886-ban „a vőlegény a násznagyok jelenlétében esküvel bizonyította, hogy eddig nőtlen volt.”¹⁷

A házasságkötésekkel kapcsolatos az esketési anyakönyvben az az 1876-os bejegyzés is, mely szerint Kunkli Péter és Rózsa Zsuzsanna, néhai Kunkli Fülep földműves özvegye „a m. kir. vall. ministérium által a törvényes Püspöki beleegyezés mellett mint elsőfokú sógorsági viszonyban levők Dispensáltak.”¹⁸ Meglepő a házasság kérvényezése, mivel az anyakönyvben többször előfordul, hogy az elhunyt testvér özvegyét a fiútestvér feleségül veszi.

Az összes házasságkötés havonkénti megoszlását a 7. kép mutatja. A grafikonból kiderül, hogy a házasságok zömét a téli hónapokban kötötték; tavasszal és ősszel kevesebb a házasságkötések száma, nyáron pedig mélyponton van: július-augusztusban 50 év alatt 17 házasságot kötöttek (ebből 11-et 1900 és 1914 között!). A házasságkötések ilyen alakulásában bizonyára a mezőgazdasági munkáknak volt nagy szerepe, bár lehetnek egyházi tilalmi

¹⁷ Esk. akv. 1886. márc. 17.

¹⁸ Esk. akv. 1876. jan. 19.

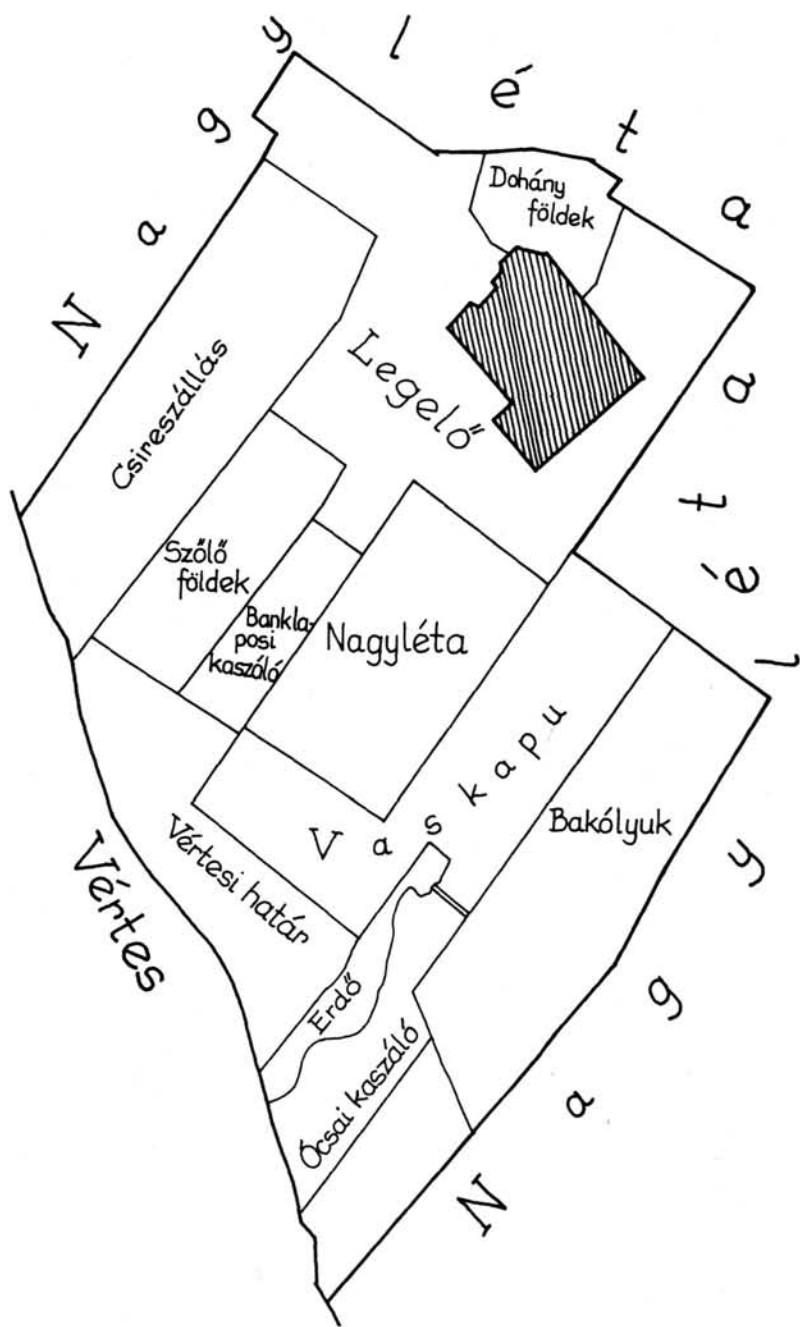
okai is. (Ilyen tilalomra Illyés Endre munkájában találunk példát: ILLYÉS 1936. 124.)

Az elváltak házasságkötése nem magas: korszakunkban 15 elvált személy (11 férfi és 4 nő) kötött újra házasságot. Az 1914-ig kötött házasságok közül 15 bomlott fel. Ezekben az együtt leélt évek száma átlagban 4 és 1/4 év (3 esetben az évek számát nem ismerjük).

A demográfiai vizsgálatok során foglalkoztam a születésekkel, házasságkötésekkel és halálozásokkal. Az adatok elemzéséből kiderül, hogy az anyakönyvekből kimutatható népességváltozás mennyiben függhet a természetes szaporodástól, illetve mennyiben az elvándorlások függvénye. Arra a következtetésre jutottam, hogy korszakunkban a betelepések mellett folyamatos elvándorlás is kimutatható, amely a betelepések szüneteiben, illetve azok abbamaradásával érezhető stagnáláshoz, azaz lakosságcsökkenéshez vezetett. (8. kép)

A presbiteri jegyzőkönyvek

Az előző fejezetekben főleg az egyházi anyakönyvekre támaszkodva próbáltam bemutatni a község betelepülését, lakóinak összetételét, változásait. A következő fejezetekben az egyházi forrásanyagok másik fontos részét vizsgálom: a presbiteri jegyzőkönyveket. „A presbiteri vagy egyházközségi jegyzőkönyvek a református egyházi fegyelmezés dokumentumai. Segítségükkel képet kapunk a presbitériumoknak az egyes falvakban végzett fegyelmező-, büntetőmunkájáról, s ennek révén a falvakban előfordult kihágásokról, bűnesetekről. E dokumentumok ugyanakkor bepillantást engednek abba, hogy a presbiteri testületen keresztül a református egyház a parasztság életének milyen szférái felett gyakorolt ellenőrzést, s hogy ehhez hogyan viszonyult a nép maga.” (JÁVOR 1971. 71.) Községünk esetében kissé módosul ez a kép: az alapítással járó, majd az újonnan érkezettek részéről jelentkező beilleszkedési nehézségek nyomot hagytak a jegyzőkönyvekben is. Az egyházszervezet adott: a kibocsátó helységekből bevált rendszert követve alakították ki azt az új településen is, ez viszont nem történhetett zökkenőmentesen. Korszakunkban — a XIX. század második felében — a református egyházi fegyelmezés terén már erőteljesen mutatkoztak a hanyatlás jelei, és ez a hanyatlás a tárgyalt időszak végére — a XX. század elejére — már válsággá mélyült. Mindezek világosan megjelennek a presbitérium jegyzőkönyvekben megőrkített határozataiban is. Egy dologra azonban fokozottan kell figyelni: a jegyzőkönyvekben szükségképpen a negatívumokat jegyezték fel legnagyobb számban, így a rendellenességek megszüntetése, orvoslása kapott nagyobb hangsúlyt az egyházközség gondolataiban, bajai mellett. Ugyanakkor ezek a gondok, nehézségek segítenek bennünket abban is, hogy képet kapjunk a község életének egyes területeiről, megismerjük a lakosság anyagi helyzetét, gondolkodásmódját, viszonyát az egyházhoz.

8. kép Újléta határa (1888)

Abb. 8. Die Gemarkung von Újléta (1888)

Az újlétai presbiteri jegyzőkönyvekben az első bejegyzések 1872-ből származnak; ezeket rendszerint a tanító vezeti vagy az üléseken, vagy közvetlenül utánuk, meghatározott séma szerint.¹⁹

Az egyes ülésekről készült feljegyzések jól elhatárolhatók egymástól: először a dátum, majd a jelen lévő személyek felsorolása olvasható. Első helyen a lelkész neve áll, ezután a főbíró neve következik (ha jelen van), majd az ott lévő presbiterek neve. A következő részben a napirendi pontokat sorolják fel, s itt minden egyes megtárgyalt téma után rögtön szerepel a presbitériumnak a tárgyban hozott határozata is. A témákat főként a lelkész vetette fel, de rendszerint a presbiterek vagy a gondnok is beszámolt vitás dolgokról, problémákról. A sorrend a jegyzőkönyvvezetőtől is függött: pl. az 1890-es években előbb az összes napirendi pontot felsorolták, majd a határozatok külön következtek. A kérdések megtárgyalása után az ülést lezáró formula következett, végül az összes jelen lévő aláírása. (Ezt 1902-ben annyiban módosították, hogy csak két, az ülésen jelen volt presbiter hitelesítő aláírása került a jegyzőkönyvet vezető tanító neve mellé.)

A presbitérium

A presbiteri jegyzőkönyvek forma szerinti áttekintése után nézzük magát a presbitériumot. A presbitérium „a református egyház helyi, községi fegyelmű, kormányzó testülete. Tagjai a nép közül választott presbiterek és a helyi lelkész, együtt képviselik a testületet.” (JÁVOR 1971. 71.) Ez a testület azonban nem a reformáció térhódításával együtt jelenik meg az egyházi szervezetben, hanem csak a XIX. század elején. Illyés Endre egyháztörténeti munkájában foglalkozik a presbitériumok kialakulásával, mi itt csak a Tiszántúltra vonatkozó adatokból emelünk ki a történeti áttekintés kedvéért. „A régi helyzet az, hogy a községi előljáróság egyszersmind az egyháznak is előljárója...; az, hogy az előljáróság hívja és marasztalja a prédikátort, tanítókat; az, hogy e testület gyakorolja az egyházfegyelmet: csak a XIX. század elején szűnik meg. A tiszántúli egyházkerület 1818-ban mondja ki a presbitériumok felállítását, azzal a figyelmeztetéssel, hogy a presbiterek „választásában azon régi szokásra is kell vigyázni, hogy bírák közül is legyen a presbitériumban.” (ILLYÉS 1936. 110.) Megalakításuk nem ment minden probléma nélkül, emiatt „a Tiszántúl csak 1860-ban lett a nép által választott s az által évente újított gyülekezet-testületté” a presbitérium (ILLYÉS 1936. 101.) A presbitérium intézménye tehát nem nagy múltra tekintett vissza még a kibocsátó helységeken sem, és talán ezzel függnek össze a működése során többször tapasztalt erélytelenségek is.

¹⁹ Kivétel a már említett bevezető rész, melyben Balogh István tanító a község alapításától a jegyzőkönyvek vezetésének kezdetéig eltelt időszak eseményeit tekintette át.

Az újlétai presbitériumról 1872-ben hallunk először, de valószínűnek tartom, hogy már a község alapításának évében, 1865-ben létrejött, mivel az első egyházgondnok ettől az évtől látta el hivatalát. Presbiterválasztásról első ízben 1875-ből van adatunk; ekkor még három évenként választottak presbitereket. A lelkész a választás előtt a templomban két ízben kihirdette a közelgő eseményt, amelyen az egyház minden párbért fizető férfi tagja részt vehetett. A vasárnap délutáni istentisztelet után tartott egyházugyűlésen titkos szavazással választották meg a 6 presbitert, akiket azon nyomban fel is eskettek. (A bejegyzés szerint addig 8 presbiter volt.²⁰) Még 1878-ban is csak a párbért fizető férfiak választhatták szavazattöbbséggel a „törvényesen kifogástalan életű” egyháztagokat presbiterekké²¹, de 1883-ban már a zsinati törvényeknek megfelelően „minden önálló és egyházi adót fizető férfi és nő” jelenlétét kérték az egyházi elöljárók választásán. Itt kívánságuk szerint dönthettek: titkos szavazás legyen-e, vagy pedig egy kijelölt bizottság által összeállított húsz fős lista alapján szavazhattak a 12 presbiterre. Az utóbbi mellett maradtak és a megválasztottak rögtön letették az esküt²².

1886-ban új törvények szerint történt a presbiteri tisztség megújítása: a 12 presbiter közül 3 évenként három presbiternek ki kellett lépnie. A fekete golyót vagy kockát húzó presbiterek azonban újraválaszthatók voltak, mint ahogy ez — egy kivételével — meg is történt 1886-ban.²³ E törvény szerint választottak 1890 december 28-án is. A presbiterek számát 1902-ben 12-ről 14-re emelték, mivel az egyházközség tagjainak száma növekedett²⁴. A választásoknál visszaélések is történhettek; mutatja ezt az is, hogy 1901-ben Kunkli Márton óvást emelt az esperesnél a presbiterválasztás ellen. A presbitérium válasza erre mindössze annyi volt: joga van hozzá.²⁵

Ezek után vizsgáljuk meg, kiket választottak *presbiterekké*. A bal-mazújvárosiak közül választott presbiterek nemzetiségi megoszlását az első fejezetben már tárgyaltuk. A vagyoni helyzet tekintetében csak az 1888-as évet megelőző és követő néhány esztendő t vehetjük figyelembe, mert az egyetlen birtokrészleti jegyzőkönyv ebből az évből áll rendelkezésünkre.²⁶ A presbitérium összetétele 1883-1894 között többnyire állandó; a presbiterválasztásokon majdnem mindig ugyanazokat a személyeket választották újjá. vagyoni helyzetüket tekintve a többségnek 15 holdnál több földje volt, a községi viszonyok között ez a legmódosabb gazdákat jelenti. Mindig volt 3-4 8 holdas gazda is, és egy 4 holdas, aki azelőtt egyházi gondnokként tevékenykedett. 1883-ban feljegyezték a bizottság által kijelölt 20 nevet. Ebből teljes

20 Presb. jkv. 1875. jún. 27.

21 Presb. jkv. 1878. ápr. 28.

22 Presb. jkv. 1883. jan. 1.

23 Presb. jkv. 1886. jan. 10.

24 Presb. jkv. 1902. jan. 5.

25 Presb. jkv. 1901. jan. 19.

26 HBML. VI. 127/af 2. Birtokrészleti jegyzőkönyv 1888.

képet kaphatunk a presbiterként szóba jöhető személyekről, akik korábban vagy később mint presbiterek szerepeltek.²⁷ A 10. táblázatban ezeket a személyeket vagyoni helyzetük alapján rangsoroltam (a vagyoni helyzet 1888-ra értendő):

10. táblázat: Presbiterjelöltek vagyoni állapota

15 holdon felül	8—15 holdas	4 holdas	nincs földje	meghalt vagy nincs adat
8	5	2	1	4

Látható, hogy a vagyonosabbakon van a fő hangsúly, a vizsgált időszakban a presbitérium összetétele nem tükrözte a lakosság vagyon szerinti összetételét, benne a módosabb réteg volt túlsúlyban. Az 1883-ban megválasztott 12 presbiter közül 6-nak 15 holdon felüli birtoka volt, egy 10 holdas, három 8 és egy 4 holdas gazda.

Ezek az adatok egy rövid időszakra vonatkoznak, de valószínűnek látszik, hogy — ha volt is kisebb-nagyobb arányeltolódás — feltevésünk az egész korszakra helytálló.

Vizsgáljuk meg a presbitérium összetételét abból a szempontból is, hogy tagjai a község vezetésében milyen funkciót töltöttek be! Már láttuk, hogy a presbitériumok megalakításakor vigyáztak arra is, hogy a községi bíró tagja legyen a testületnek. Vizsgált korszakunkban is érvényesül ez a tendencia: Rózsa Gábor bírósága idején többször is tagja volt a presbitériumnak (pl. 1878, 1879, 1881), s annak ellenére, hogy „vadházasságban” élt és részegen többé-magával a paplakot is megtámadta, újra megválasztották. A későbbi bírókat is ott találjuk a presbiterek között, de bírói hivataluk előtt és után is tevékenyen részt vettek a testület munkájában. 1890-ből, 1896-tól és 1911-ből van adatunk arról, hogy a községi jegyzőt ugyancsak megválasztották presbiternek. Több presbiter szerepelt az esküdtek között is. Az egyházi előljáróság, mint a legtöbb adót fizetők egyike (1888-ban több mint 31 hold után fizettek adót) választhatott egy képviselőt, aki a községi képviselőtestületben az érdekei mellett szólt. Ezt a tisztséget előbb a lelkész, 1907-ben és 1909-ben már a gondnok, 1911-ben pedig csupán egy presbiter látta el. Bár ezen a téren fokozott értékcsökkenést látunk, a tények az egyházi és a községi vezetés összefonódását mutatják.

Erre az együttműködésre szükség is volt, mert „a világi hatalom az egyházzal karöltve jár el minden büntetés és fegyelem dolgában” — írja Illyés (ILLYÉS 1936. 85.). Az egyházi vezetés — mint a későbbiekben látni fogjuk — egyedül nem volt képes az általa hozott rendelkezések végrehajtására, büntetések, adó stb. beszédésére. Ilyen esetekben általában a községi vezetést

²⁷ Presb. jkv. 1883. jan. 1.

kérte fel (vagy utasította — bár az az utasítást ritkán hajtotta végre), hogy járjon közbe az egyház érdekében (az 1895:43. tc. egyébként biztosította a bevett vallásfelekezetek egyházi adóinak közigazgatási úton való behajtását). Ebben az időszakban nem alá- és fölé-, hanem inkább mellérendelési viszony állt fenn a két testület között, amely fokozatosan a világi hatalom meghatározó szerepének irányába tolódott el (ezt legjobban majd az iskola példáján fogjuk látni). Világi személyek a presbiteri üléseken is sokszor megjelentek (nevüket feltüntették a jegyzőkönyvekben is), különösen ha nemcsak az egyházat, hanem az egész községeet érintő dolgokról tárgyaltak és hoztak határozatot (pl. templomépítés, iskolák ügye stb.). Ilyen esetekben azonban az egyháztagok is részt vehettek a gyűléseken, mint pl. 1911-ben, amikor az iskola építése ügyének tárgyalásakor 69-en jelentek meg.²⁸

A presbiteri ülések évi száma változó, az egész tárgyalt korszakra vonatkozó átlag közel 11 ülés évente. Ez azonban az egyes időszakokon belül nagy eltéréseket mutat és függött a lelkész aktivitásától is. Míg 1877-ben csak 2, 1894-ben 23 ülést tartottak. Ez a két véglet, de az évek többségében a havi egy ülés a reális. Az első években nem vezettek minden ülésről jegyzőkönyvet, „apróbb dolgokat” nem jegyezték fel²⁹. Egy-egy erősebb, az egyház ügyeire jobban odafigyelő lelkész működése idején a gyűlések száma ugrásszerűen megnőtt. Volt olyan is, amikor egy hónap leforgása alatt 6 összejövetelt tartottak (pl. 1902 januárjában). Ez is magyarázata lehet annak, hogy sok presbiter tehernek érezte a hivatalvállalást, megpróbált kibújni alóla, vagy ha ez nem sikerült, nem járt el a gyűlésekre. A ref. egyház befolyásának csökkenését jelzi, hogy a nép által választott presbiterek nem éreztek erkölcsi kötelezettséget esküben vállalt kötelességeik teljesítésére. Korábban „az egyházi szolgálattal való megbízatás nemes kötelesség, megtisztelő megbízás volt. Előle nem illett, nem volt szabad kitérni. Annak feladatait, tiszteit hordozni kellett egészen a kirekesztés terhe alatt. Amint azonban a hit gyengült, a lélek erőtlenedett, mint a világi tisztséget, úgy ezt is meg lehetett váltani, ki lehetett térni előle.” (ILLYÉS 1936. 112.) Erre az időszakra a presbiteri cím értéke már „devalválódott”, s ennek nyomai a jegyzőkönyvekben egyre többször kimutathatók. Már 1875-ből van bejegyzés arról, hogy szeptember, október és november hónapban a volt gondnok elszámoltatására minden vasárnapi istentisztelet után meghirdették az egyházgyűlést, de a presbiterek teljes számban egyszer sem jelentek meg. December 14-én is csak 2 presbiter ment el, és még december 26-án sem volt jelen 3 „nyakas presbiter”. Emiatt két nappal későbbi ülésén a presbitérium a következő határozatot hozta: „Molnár Andrásnak Dobi József veje lévén a fiú az apától nem független, mit bizonyít azon körülmény is, hogy a gyűléseken meg nem jelenésben Dobi József presbyter apját s viszont ez fiát rendszeresen követni látszik: a nép ezen választása hibásnak bizonyítván a kettő közül egyik tartsa becsületbeli kötelességének a jó rend és béke fenntartásáért le-

28 Presb. jkv. 1911. ápr. 2.

29 Mint pl. 1876-ban.

mondani.³⁰ 1887-ben a lelkész indítványára elfogadták, hogy „az az előljáró, aki kellő indok nélkül távolmarad a gyűlésről, 1 frt-ot fizessen.”³¹ A büntetés összegét 1896-ban 2 frt-ra emelték.³² Az így kiszabott büntetéseket a községi előljárók segítségével kívánták behajtani, ám azok erre nem sok hajlandóságot mutathattak. Erre abból következtetünk, hogy 1890-ban a presbitérium igen harcias hangot ütött meg velük szemben: felhívták a figyelmüket, hogy a hátralékban levő büntetéseket hajtsák be, mert ellenkező esetben a presbitérium „a községi előljáróság hátrányára — felsőbb hatóságok útján vesz magának elégtételt.”³³ 1909-ben már nincs szó büntetésről, hanem két presbitert felszólítottak arra, hogy vagy a gyűlésekre járjanak el vagy mondjanak le a presbiterségről.³⁴

Nemcsak a távolmaradt, de a jelenlevő presbiterekkel is többször volt probléma. 1898-ban határozatot hoztak, hogy „aki a gyűlés tartása idején illetlen szóval vagy maga viselettel a gyűlés méltóságát s a cél szentségét szem elől tévesztve epéskedésre fakadna első ízben 5 frt 2-ad ízben pedig 10 frt pénzbírsággal sújtandó.”³⁵ 1902-ben „Tamási Béla úr bejelenti, hogy valaki a presbiterek közül az ott hozott határozatokat idő előtt elterjeszti s ezek miatt az egyháznak kellemetlen és káros következményei lehetnek.” A presbitérium határozata: legközelebb megbüntetik az ilyen illetőt.³⁶

Kívánni valókat hagyott maga után a presbiterek vallásos élete is. 1901-ben a lelkész felhívta őket, hogy „a templomot sűrűbben látogassák”, mivel példát kell mutatniuk.³⁷ Ugyanebben az évben „az egyházi előljárók közül többen felszólaltak, hogy a presbiterek az ünnepek alkalmával az istentiszteleteken nem az őket megillető előljárói székben ülnek, hanem a többi egyháztag között.”³⁸ Pedig — Illyés szerint — abban, hogy „a presbitérium előtte ült a férfi híveknek, akik a presbitérium mögött foglaltak helyet”, az „Isten királysága” szimbólum nyilvánult meg (ILLYÉS 1936. 54.).

Másik, a hanyatlást, a presbiteri cím elértéktelenedését mutató vonás az is, hogy korszakunkban már nemcsak a „törvényesen kifogástalan életű” egyháztagokat választották meg presbiterekké. A fentebb már említett Rózsa Gábor „mint bíró egyszersmind Presbyter is és mint ilyen mégis egy Újvárosról törvényes férjétől elhozott asszonnyal balkézre kötött vad és törvénytelen házassági viszonyban áll... amiután Presbyteri állásra ily ember alkalmatlan-

30 Presb. jkv. 1875. dec. 28.

31 Presb. jkv. 1887. jan. 9.

32 Presb. jkv. 1896. máj. 31.

33 Presb. jkv. 1890. okt. 12.

34 Presb. jkv. 1909. jan. 24.

35 Presb. jkv. 1898. jún. 19.

36 Presb. jkv. 1902. máj. 4.

37 Presb. jkv. 1901. nov. 10.

38 Presb. jkv. 1901. júl. 7.

nak nyilvánított Rózsa Gábor presbyterségéről lemondott.³⁹ Ennek elenére 1881-ben ismét mint presbiter szerepel egy másik ügyben: „Elnök előadja, hogy nagyon rosszulesett neki a presbiter Rózsa Gábornak a múlt vasárnap történt azon eljárása, hogy ő a papilakot ostrom alá vette, fiával és társával ifj. Szabó Gáborral, s ott részegen a vérzésig menő verekedést mint bíró is idézte elő, egy ilyen embert nem tart méltónak arra, hogy presbiternek hívassék, s joggal üljön azon a díszes egyházkormányzói széken.” Ezek után a presbitérium egyhangúan elhatározta, hogy Rózsa Gábort többé nem fogadja el presbiternek.⁴⁰ 1901-ben „olyan embert választottak meg előljáróvá, aki legutóbbi házassága alkalmával nem vett áldást e frigyre.” Ez a presbiter azonnal lemondott tisztségéről.⁴¹

Bár a hivatalra méltatlannak ítélt presbitereket lemondatták, a fellazulás itt is nyomon követhető: újjáválasztásuk mutatja, hogy a lakosság erkölcsi értékrendje erősen különbözött az egyházi vezetésétől.

Fentebb már szoltam a presbitériumon belüli vitákról, összetűzésekről. Vizsgáljuk meg, hogy mely területeken jelentkeztek a nézeteltérések! A bejegyzett adatoknak csak kisebb része foglalkozik a presbitériumon belüli ügyekkel, nagyobb része inkább a lelkész és a presbitérium közötti nézetkülönbségeket érinti. Az előbbire példát 1896-ból hozhatunk, amikor is a lelkész és a tanító közösen írt levelére esperesi kiküldött érkezett a községbe a problémák elsimítására. A vita abból keletkezett, hogy id. Sütő István presbiter megsértette a gondnokot azon felszólalásával, hogy annak nem volt joga az egyházgyűlés tudta nélkül, utólagos jóváhagyás reményében kulcsön rozst felvenni. Id. Sütő István „sajnálja kijelentését, és hozzájárul a presbitérium e tekintetben hozott határozatához.”⁴²

A lelkész és a presbitérium közötti összetűzésekben már sokkal súlyosabb vádak is elhangzottak. 1880-ban egy presbiteri küldöttség járt a püspöknél, és az akkori lelkész, Tokaji Nagy Gábor elmozdítását kérte. Indokuk: „lelkészők folytonos hanyagság miatt az egyházat enyészetbe... viszi.”⁴³ Az ellentétek Lénárt Péter lelkészsége idején még jobban kiéleződtek. 1890-ben „Lelkész úr előterjeszti, miszerint Molnár András és Bereczki János presbiterek Ntiszteletű Espreres úrnál ötet azzal vádolták, hogy ő az eclesia vagyonát elfecséreli.” A lelkész hiteles iratokkal igazolta az egyházi vagyon gyarapodását, s a presbitériummal együtt az esperestől kérték az „árulkodó két ember” leváltását és megbüntetését.⁴⁴ 1893-ban egy vita lényegében két pártra osztotta a presbitériumot. Az esperes levelében kijelentette, hogy csak akkor szenteli fel a megépült templomot, ha a hívek elállnak a lelkész és a tanító elleni

39 Presb. jkv. 1879. szept. 5.

40 Presb. jkv. 1881. jún. 16..

41 Presb. jkv. 1901. dec. 29.

42 Presb. jkv. 1896. ápr. 26.

43 Presb. jkv. 1880. máj. 2.

44 Presb. jkv. 1890. febr. 7.

„áskálódástól”. Az ülésen a gondnok megvádolta a lelkészt, hogy „a tiszteletes úr elidegeníti magától az egyházi adófizetőket, mivel jogtalanul dupla stolát szed.” A lelkész ezt igaztalan állításnak nevezte; ezután a jelenlévő 6 presbiter (valószínűleg a lelkész legjobb hívei) a következő határozatot hozta: kéri a gondnok beszámoltatását, a bűnösök megbüntetését, a presbitérium felosztatását, új választás megtartását, ők maguk pedig a lelkész és a tanító elleni vádakot nem tartják fenn.⁴⁵ Még ugyanebben az évben a püspöktől érkezett levél egy panasz kivizsgálása ügyében, amelyet a lelkész ill. a presbitérium ellen emeltek. Válaszuk szerint az abban foglaltak az igazságtól „messze eltérnek.”⁴⁶

Az ilyen levelek, feljelentések a felsőbb egyházi vezetést a lelkész és a presbitérium ellen hangolták. Az esperesnek ezen panaszokra és az előzetes templomépítési költségvetésnek az egyházközség anyagi lehetőségeit messze meghaladó volta miatt írt levelét a presbiterok úgy értelmezték, hogy aszerint „a presbitérium semmi vagy csak játéklabda, amelyet a lelkész a saját tetszése szerint forgathat.” Ezen felháborodva a presbitérium nem fogadta el az esperes által javasolt költségvetést és tervrajzot⁴⁷, mire az esperes ez ügyben látogatást tett a községben.⁴⁸ Még mindig Lénárt Péter lelkészsége idején, 1900-ban az egyházmegyei tanácsbíró hamisítással vádolta meg a presbitériumot az elszámolásokkal kapcsolatban. A testület emiatt sértve érezte magát és elégtételt követelt⁴⁹.

Ezen időszak alatt valóban úgy tűnik, hogy a lelkész a legtöbb esetben keresztül tudta vinni akaratát, a presbitérium híven teljesítette követeléseit. A fenti feltételezést támasztja alá, hogy a templomépítés óriási megterhelést jelentő kiadásai közepette a presbitérium elfogadta a lelkészi fizetés 300 forinttal történő emelését és erre külön kölcsönt is felvett⁵⁰, pincét építtetett a lelkésznek és a tanítónak, a telküket pedig deszkakerítéssel vetette körül⁵¹. (Az utóbbi esetben két presbiter már csak a tanító kerítésének megcsináltatását látta szükségesnek, a lelkészének csak a javítását indítványozta a templomépítés befejezéséig⁵².) Végül a helyzet odáig fajult, hogy „az egyházat alapjában teljesen megingató bizalmatlanság meg szüntetésére a régen óhajtott de fájdalom mindég nélkülözött bel béke helyre állítása céljából” egyházmegyei kiküldött közbenjárását kérték⁵³.

45 Presb. jkv. 1893. aug. 6.

46 Presb. jkv. 1893. aug. 20.

47 Presb. jkv. 1890. szept. 14.

48 Presb. jkv. 1890. nov. 9.

49 Presb. jkv. 1900. ápr. 8.

50 Presb. jkv. 1890. szept. 14.

51 Presb. jkv. 1891. okt. 28.

52 Presb. jkv. 1892. márc. 11.

53 Presb. jkv. 1901. jan. 19.

Egyházmegyei intézkedésre a lelkész eltávozott a községből, helyet cserélt az új lelkipásztorral.⁵⁴

Eltávozása után már egységesen lépett fel a presbitérium: a volt lelkész visszamenő követeléseit tartozására hivatkozva megtagadta, a jegyzőkönyvbe több, Lénárt Péter rovására írható megjegyzés került be (pl. az utcákra „mind szépítészeti, mind tűzrendészeti okokból” telepített fákat kivágta stb.)⁵⁵

A tanító és a presbitérium között is felmerültek hasonló ügyek, de ezeket majd az egyházi hivatalviselőkkel foglalkozó részben tárgyalom.

A presbitérium fegyelmező munkája

„A konzisztóriális, később presbiteri gyűlés volt a fegyelmező munka hivatalos alkalmá. Dunántúl a XVIII., többi területekben a XIX. sz. eleje óta a hetvenes évekig a presbitérium.” (ILLYÉS 1936. 79.) A XVIII. század második feléig a református egyház még a római katolikus egyháznál szokásban lévő szigorú bűnüldözést igyekezett megvalósítani, azonban „a felvilágosodás és a francia forradalom ideológiai hatása általában liberalizálódást eredményezett.” (HORVÁTH 1974. 49.) Illyés Endre szerint „bizonyosnak látszik, hogy a XVIII. század utolsó harmadában a fegyelem szigorú, erős gyakorlata szűnőben van és más indoklással más gyakorlat lesz úrrá, sokkal enyhébb, sokkal szűkebb területre terjedő.” (ILLYÉS 1936. 77.) Ha megvizsgáljuk a református egyház fegyelmezési ügyekben hozott határozatait, ezek a tendenciák világosan kirajzolódnak.

Tárgyalt korszakunkban Újlétán már ezek az enyhébb, „megszelídült” fegyelmezési formák jelentkeztek. A testi fenytést, a közösség előtti megszégyenítést felváltotta a több-kevesebb sikerrel érvényesülő pénzbüntetés. Az egyházi vezetés szívesen élt ezzel a módszerrel, mivel az sikeres behajtás esetén állandó bevételi forrást jelentett volna az egyházpénztár számára. A pénz behajtásánál azonban legtöbbször a községi vezetés segítségére szorult, amely viszont nem sietett annak megvalósításával (mint fentebb erről már szóltam). Néhányszor maga a presbitérium visszakozott, enyhített a büntetésen, és legtöbbször csak „erélyes figyelmeztetéssel” intette a fegyelmezetlenkedőket.

Vizsgáljuk meg, milyen esetekben és milyen jellegű határozatokat hozott a presbitérium! Legtöbbször az istenkáromlás és a vasárnapi munkavégzés ellen léptek fel. 1874-ben a következőket jegyezték be: „A lelkész jelentése s bajt orvosló sürgetése folytán a közerkölcsiség fenntartása érdekében: a vasárnap és ünnepnapokon mezei vagy más botránkozató munkát tevők s Isten káromlók ellen, — illetőleg fékezése végett — a következő határozatok hozassanak: a vasárnap s ünnepnapon mezei vagy más botránkos munkát tevő épenúgy az

54 Presb. jkv. 1901. márc. 8.

55 Presb. jkv. 1901. júl. 7. és aug. 11.

Isten káromló egyének első esetben 2, második esetben 5 osztr. forint pénzbírságig, ha pedig a megbüntettek ismételen javulás nélkül úznék botrányait a közigazgatási szolgabíró úrhoz fognak méltó fenyíték kiszolgáltatása végett beterjesztetni.⁵⁶ E határozat szellemében léptek fel 1878-ban a későbbi bíró, Végh József ellen is, de pénzbeli büntetésről nem esik szó: „Olvastatott Oláh András Presbyt. által beadott azon panasza volt tanító Varga Miklósnak, hogy helybeli lakos Végh József által (ápril. 24.) felszentelt temetőnkön a múlt hetek egyik napján szitkok s Isten káromlások közt megtámadtatván általa: ott gyermeke sírjánál jelen volt lelkész és neje, s Ébertné asszonyság előtt tettelesen is bántalmaztatott; mihezképest kérdi; nem érzi é magát az Egyházi Elöljáróság egyháza temetőjének ily aljas lealacsonyítása, halottai nyugalmanak ily brutális zavarása által (megsértve)? a Presbyterium többsége elnöklő lelkésszel együtt: Végh Józsefnek ez aljas eljárását helytelennek és megrovandónak találta.⁵⁷ 1883-ban a lelkész a káromkodó és az őt megsértő személynek csak akkor ígérte bocsánatát, ha az fizet 10 forint büntetést: „ifjú Molnár Sándor az általa elkövetett Isten káromlás és személyes sérelem iránt kérelemmel járult az Egyh. Elöljáróság elibe, tekintve, miszerint a cselekmény elkövetése alkalmával nem egészen józan állapotban volt, mentené fel őt a Járásbíráshoz beidéztetéstől, annyival inkább, mert bocsánatot kér a Lelkésztől, kit megsértett.” Ugyanilyen vétségért 1894-ban Bereczky Györgyöt 5 frt-ra büntették.⁵⁸

Ünneprontásról csak 1901-ban hallunk ismét, amikor az új lelkész javaslatára a presbitérium a vasárnap dolgozókra 10 korona büntetés kiszabását kéri.⁵⁹ Két hónap múlva 8 ember nevét írták be a jegyzőkönyvbe, és kérték a községi elöljáróságot, hogy a 10 koronát hajtsa be rajtuk.⁶⁰

A *templomi rendbontásokat* liberálisabban ítélték meg: 1901-ban az „Egyházi gondnok utasíttatik, hogy kivétel nélkül minden templomban rendetlenkedő és beszélgető egyént Isteni tisztelet után figyelmeztessen, hogy ott a szent helyen magát mindenki illendően és szépen viselje.”⁶¹ 1902-ben egy báli rendbontás után a kárt megfizetni akarókat 20—20 korona bírsággal sújtották, és az egyik „rendbontót” még külön 4 koronára büntették, mert presbiter létére háromszori hívásra sem jelent meg a presbitérium előtt.⁶² Ugyanebben az évben az egyházi elöljáróság egy fegyelmezési ügyben visszavonta korábbi határozatát és újat hozott helyette: „Bejelentetett Valánszki Gyula 14 éves fiú, hogy a toronyba vezető lépcsőnél, azon szent hely komolyságához nem illő cselekményt végzett.” Mivel a fiú cseléd volt, a gazdáját kérték, hogy fizetéséből

56 Presb. jkv. 1874. júl. 5.

57 Presb. jkv. 1878. máj. 5.

58 Presb. jkv. 1894. máj. 27.

59 Presb. jkv. 1901. júl. 21.

60 Presb. jkv. 1901. szept. 22.

61 Presb. jkv. 1901. nov. 10.

62 Presb. jkv. 1902. máj. 25.

vonjon le 10 koronát, és adja át azt az egyházgondnoknak.⁶³ A fiú anyja a presbitériumhoz írt kérvényében közölte: ha a fiát megbüntetik, ő azt kifizeti, de mivel katolikus vallásban növekedett fel, a református egyháznak sem adót, sem a templomépítési költséghez való hozzájárulását nem fogja fizetni. Erre határozott úgy a presbitérium, hogy elengedi a büntetést, ha az asszony a fiát megdorgálja és továbbra is fizeti az adót.⁶⁴

A másik terület, amelyen az egyházi elöljáróság fegyelmezett: a *vad-házasság*. Fentebb már említettük Rózsa Gábor bíró esetét és az ez ügyben hozott határozatot. 1876-ban Ferge Andrást utasították, hogy asszonyával még az év folyamán esküdjön meg.⁶⁵ A figyelmeztetésnek nemigen volt foganatja, mivel 1885-ban négy személyt hivattak a presbitérium elé (köztük Ferge Andrást is), hogy hat héten belül vagy „megesküdni vagy egymástól távozni köteleztetnek.”⁶⁶ A későbbiekben ilyen ügyekről nem készültek feljegyzések.

1874-ben egy — a férjét elhagyó — asszony ügyével is foglalkozott a presbitérium: „A presbyt. gyűlés elébe pedig megidézttetett: Oláh Klára — Deák Sándor neje — férje hűtlen elhagyása miatt, hol megdorgáltatván elkövetett könnyelműségeért, férjéhez visszamenni parancsoltatott: mivel számbavehető oknak a törvényes elválhatásra nézve előadott gyermekes kifogásaiban egy is el nem fogadtathatott.”⁶⁷

A presbitérium fent vázolt fegyelmező munkájából világosan kitűnik, hogy legtöbbször csak a figyelmeztetés volt az egyedüli eszköz az egyházi elöljárók kezében, amivel az egyházi norma ellen vétőket sújthatták — több-kevesebb sikerrel. A presbitérium előtti bocsánatkérés is csak a súlyosabb büntetéstől való félelem miatt történhetett, nem pedig meggyőződésből; itt is a kétféle értékrend meglétéről, a szemléletbeli különbségekről bizonyosodhattunk meg. Hiába próbált a presbitérium (és rajta keresztül a református egyház) többször is a régi eréllyel fellépni, ez már nem sikerülhetett. Az emberek tudatában ekkorra már olyan változás ment végbe, amelynek birtokában már nem fogadták el kritikátlanul az ítéleteket. Itt már nem a hit, hanem a mindenféle hatósággal való szembenállás játszotta a fő szerepet!

A presbitériumtól függő egyházi hivatalviselők

A presbitériumot alkotó személyekkel, a presbiterekkel fentebb foglalkoztam. Most vizsgáljuk meg a többi egyházi hivatalviselő megválasztásának módját, tevékenységüket, ill. az ezért a tevékenységért adott juttatásokat!

Először a lelkészekkel foglalkozom, akik annak ellenére, hogy a hatalmat illetően többször a presbitérium fölé kerekedtek, annak alkalmazottai voltak,

63 Presb. jkv. 1902. ápr. 20.

64 Presb. jkv. 1902. máj. 4.

65 Presb. jkv. 1876. júl. 24.

66 Presb. jkv. 1885. márc. 8.

67 Presb. jkv. 1874. júl. 12.

anyagilag tőle függtek.⁶⁸ Korszakunkban a presbiteri üléseken mindig a lelkészek elnököltek, ami azt mutatja, hogy a hatalmi egyensúly eltolódott és egyre inkább az ő kezükben összpontosult. Úgy tűnik, hogy Lénárt Péter lelkészsége idején a presbitérium szinte csak díszletként szerepelt a lelkész mellett, néhány kivételtől eltekintve egyhangúan elfogadta javaslatait, követeléseit. A presbitérium ritkán tudta a lelkésszel szemben érvényesíteni akaratát és ez arra vezetett, hogy az egyháztagok bírálatukkal nemcsak a lelkész, hanem a testület ellen is felléptek (lásd a püspökhöz és az espereshez írt panaszos leveleket). Itt azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy Lénárt Péter volt az egyetlen olyan lelkész, aki hosszabb időt — 19 évet — töltött a községben. Valószínűnek tartom, hogy ezen idő alatt alkalma nyílt arra, hogy a presbitérium összetételét befolyásolja, többségében neki megfelelő tagokból álló testületet hozzon létre — a titkos presbiterválasztások ellenére is. Ha egy lelkész hosszabb időt töltött a községben, elkerülhetetlennek látszik, hogy idővel ellentétek támadjanak közte és a presbitérium között — mint ezt Tokaji Nagy Gábor esete is mutatta, aki közel 7 évet szolgált Újlétán. Mégis — mint láttuk — a presbitérium (ha hosszas utánajárás eredményeként is) távozásra bírhatta a neki nem megfelelő lelkészt. Ugyanakkor megbízottai kérték fel az új lelkészt is a szolgálatvállalásra és a presbiteri gyűlésen iktatták be hivatalába. A lelkész a gyűléseken számolt be a felmerült ügyekről, a presbitériumtól kérte azok elintézését.

A presbitérium állapította meg a lelkész *illetményét* is, és azt a kurátor által begyűjtött adókból fizette ki neki. Az első „*díjlevelet*”, amely részletesen felsorolja a lelkésznek járó illetményfajtaikat és szolgáltatásokat, 1883-ban fektették le írásban:

„1. Az egyház a maga pénztárából fizet	150 frt
2, Ad az egyház negyven köből rozstot értéke	160 —
3, 22 hold szántó föld 1600 □ ölével számítva. Ennek évi haszonbére vagy jövedelme, holdanként 6 frttal számítva	132 —
4, Az egyház a földekből munkáltat tíz holdat. Munkadíj	30 —
5, Legeltetési jog ⁶⁹ három nagy jószág és három fias kocára	6 —
6, Kényelmes lak minden szükségességekkel ellátva és kétezer □-öl belsőtelekkel. Értéke	70 —

68 A keresztelési anyakönyv utolsó lapján olvashatjuk az Újlétán működött lelkészek névsorát. Korszakunkban a következő lelkészek voltak a községben:

Tokaji Nagy Gábor 1873. jún. 10.—1880. márc. 7.

Ungváry Gyula 1880. ápr. 8.—1882. ápr. 30.

Lénárt Péter 1882. máj. 5.—1901. jún. 2.

Nagy Elek 1901. jún. 19.—1905. jún. 1.

Peley József s. lelkész és társai 1905. júl. 21.—1907. ápr. 21.

Nagy Sándor 1907. ápr. 24.—1912. ápr. 24.

Bogdán János 1912. aug. 4.—1921. dec. 3.

69 A presbiteri jegyzőkönyv II. kötetének első lapján található 1890 körüli bejegyzés részletezi a legelőjogot. Eszerint: „Legelő nagy 3 tehén, legelő kis 3 fias Kocza.

1 fertály föld után 2 tehén, Két kocza = 1 legelő = 10 liba után”.

7, Négy öl tűzifa beszállítva és konyhai használatra felvágva	40 —
8, A Debreceni négy országos vásárra egy fuvar. Értéke	12 —
9, Stóla az egyház kerületi határozat szerint. Kb	40 —
10, A földekérti államadó az egyház fizeti”	

Ezt a későbbiekben is érvényben tartották, bár 1890-ben módosítást hajtottak végre: a lelkész követelésére évi 300 frt-tal megemelték a díjazást⁷⁰. Az 1881-es állapothoz képest (amikor is 600 frt-ot, lakást, stóla-élvezetet és négy fuvar állapítottak meg számára⁷¹) viszonylag rövid idő alatt elég tetemesen emelkedett a lelkész fizetése. 1905-ben a szorongató pénzügyi helyzet miatt takarékosági intézkedést vezettek be: a lelkész eltávozása után 3 évre csak segédlelkészt fogadtak 600 korona fizetés mellett, és az így megtakarított pénzt az adósságok törlesztésére fordították.⁷²

A díjlevélben lefektetettek nem jelentették azt, hogy a lelkész minden esetben meg is kapta a fizetését. 1886-ban a lelkész felhívta a presbitérium figyelmét, hogy a február, március és április hónapokra járó illetményéből 28 frt 50 krajcárt és 1 öl fa után 8 frt-ot nem kapott meg⁷³. 1896-ban kevesellte annak a szénakárpótlásnak a mennyiségét, amit a templomépítéskor a téglaegetés miatt felásott földjéért megállapítottak⁷⁴. 1901-ben Lénárt Péter — eltávozása után — levélben követelte elmaradt illetményét⁷⁵, 1905-ben pedig a már szintén eltávozott Nagy Elek lelkész a visszamaradt 50 korona illetményének megfizetését kérte⁷⁶. A kifizetéseket a presbitérium mindkét esetben megtagadta.

70 Presb. jkv. 1890. szept. 14.

71 Presb. jkv. 1881. febr. 20.

72 Presb. jkv. 1905. júl. 16.

73 Presb. jkv. 1886. máj. 9.

74 Presb. jkv. 1896. ápr. 26.

75 Presb. jkv. 1901. aug. 11.

76 Presb. jkv. 1905. dec. 18.

A *tanítók* sokkal inkább függtek a presbitériumtól, mint a lelkészek⁷⁷. A községben elfoglalt helyük miatt esetleges botlásaik is nagyobb visszhangot váltottak ki, mint az ugyanazon cselekményeket elkövető egyháztagokéi. A presbitérium is foglalkozott azokkal és megtörtént, hogy igen súlyos ítéletet hozott. 1883-ban Székely Gyula tanító ellen léptek fel: „Lelkész felhívja az Egyházi Elöljáróságot, hogy miután a nép a Tanító úr, magát gyakran lealacsonyító tette, s maga viselete miatt zúgolódik: elannyira, hogy az ellenszenv mind nagyobb mérvet ölt, és sokan vonakodnak gyerekeiket keze alá felküldeni: ennek folytán intézkednék az egyházi előljáróság, hogy vagy az illető Tanító hivatalától oldoztassék fel, vagy pedig gyűlés elibe hívatván még egyszer komolyan dorgáltassék meg közbotrányt maga után vonó cselekménye, s maga viseletéért.”⁷⁸ A tanítónak a gyűlés előtt tett megjavulási ígérését elfogadták, de figyelmeztették, hogy hasonló esetben szigorúbban fognak eljárni. Ám alig két hét múlva ismét foglalkoztak a tanító ügyével és megint megbocsátottak neki, „jöllehet a kérelmező erre méltatlan azon az okon, hogy a közelebről tartatott gyűlésben történt komoly figyelmeztetést, s meg dorgálást, nem csak hogy komolyan nem vette, hanem alig, egy s két nap elteltével ismét vissza esett előbbi botrányos életmódjába, s kötelességét merőben elhanyagolta.” A határozat kimondja, hogy ezek ismétlődése esetén „többé kegyelemre nem számíthat”⁷⁹. Szabó Imre tanítóval szemben 1910-ben már nem ilyen enyhe bánásmódot tanúsítottak: rövid határidővel elbocsátották. Amint a vádpontokból is látható, valószínűleg súlyosabb kihágásokat követhetett el, mint Székely Gyula. „Szabó Imre helybeli kántorfi tanító úr ellen, úgyis mint tanító, úgyis mint kántor, úgyis mint ember ellen, már régebb idő óta, nem csak az egyháztanács, hanem az egyháztagok részéről is számtalan panasz merült fel, s azok az okok, ame-

77 Mivel nem maradt ránk kimutatás az újlétai felekezeti iskolában működött tanítókról, a presbitéri jegyzőkönyvek és főleg a halotti anyakönyvek alapján (ti. a temetésekkor ők is közreműködtek) a következő sorrendet tudjuk megállapítani (a ?- a kétes vagy kikövetkeztetett adatokra vonatkoznak):

1865 eleje	<i>Nagy József</i> ideiglenes újlétai tanító	
1865	<i>Helfenbein Dániel</i> előkönyörgő tanító (?)	
1865 — 1873	<i>Balogh István</i>	
1873 — ?	<i>Tokaji Nagy Gábor</i> lelkész	
1877 — 1878	<i>Varga Miklós</i>	
1878	<i>Müller Ferenc</i>	
1880 eleje	<i>Eszenyi Sándor</i>	
1881	<i>Papp Lajos</i>	
1882 — 1883	<i>Székely Gyula</i>	
1883 — 1885	<i>Vincze Károly</i>	
1885 — 1889	<i>Kágyi József</i>	
1889 — 1897	<i>Csiha Antal</i>	1896 — 1897 <i>Istári Ambrus</i>
1897 — 1903	<i>Erdélyi Gyula</i>	?1897 — 1899 <i>Kassay Ida</i>
		1899 — 1902 <i>Benedek Blanka</i>
1903 — 1907	<i>Buzogány Dénes</i>	1902 — 1907 <i>Kassay Luíza</i>
1907 — 1910	<i>Szabó Imre</i>	1907 — 1908 <i>Papp Mária</i>
1911 —	<i>Báthory István</i>	1908 — <i>Szendre Szabó Mária</i>

78 Presb. jkv. 1883. jan. 2.

79 Presb. jkv. 1883. jan. 17.

lyek a panasz alapjául szolgáltak, az idők folyamán nemcsak hogy meg nem szűntek, de mostanában még szaporodtak, úgy hogy tovább hallgatás nélkül túrni nevezett tanító úr magaviseletét, — nem lehet, mert mint tanító hanyag, a gyermekekhez kegyetlen; mint kántor, mindig csak botrán-kozást szerez a templomban, tudatlan és rossz éneklésével; mint ember, nem egyházi hivatalnokhoz méltó magaviseletet tanúsít, fellebbvalóival, lelkésszel, egyháztanáccsal szemben goromba, mint egyháztanácsí jegyző is hivatalában hanyag.⁸⁰

A tanító és a presbitérium közötti súrlódások többször szerepelnek a jegyzőkönyvekben, s ezeket 1894-ben már a presbiteri ülésen sem tudták elsimítani: „a gondnok és a tanító úr között felmerült egymást sértő kifejezéseket itt a presbyteri gyűlésen felemlítettvén, lelkész elnök úr felhívta feleket a sértő szavak kölcsönös elfelejtésére, 's egymásnak leendő megbo-csátására, — mivel azonban az ügy itt békés megoldást nem nyert, utasíttatnak felek törvény útjára.”⁸¹

Már említettük, hogy a tanító vezette a presbiteri jegyzőkönyveket is, így az üléseken állandóan részt kellett vennie. Ebből adódott, hogy 1905-ben a presbitérium nehezményezte Buzogány Dénes tanító azon eljárását, hogy a gyűlések közben állandóan közbeszólt, helytelenítette javaslataikat, módszereiket, emiatt aztán két presbiter ki is vonult a gyűlésteremből⁸².

Szabó Imre fegyelmezési ügyénél már szerepelt, hogy a *kántorságot* is a tanítónak kellett ellátnia, az e tevékenységéért kapott juttatásokat is beleszámították a fizetésébe. Kézpénzt keveset kapott, a bért nagyrészt természetben folyósították, így — akárcsak a lelkész — a tanító is gazdálkodni kényszerült. Egy 1910-es feljegyzés szerint a tanító fizetését is az egyházfizette be az egyháztagoktól, melyet aztán a presbitérium negyedévenként fizetett ki neki⁸³.

1872-ből ismerjük az első *tanítói díjlevelet*, amit 1880-ban csekély módosítással megerősítettek⁸⁴. Ez a következő:

- „1, Kézpénz 150. (százötven) o.e. forint
- 2, 10 hold föld 1100 □ ölével, melynek munkáját az egyház végzi a tanító adván bele magot. Ezen 10 hold föld 3 dűlőben van kiadva, két dűlőt mindig használ, egyet ugarnak használ. Az élet hazaszállítása is az egyházat illeti
- 3, 30 (harminc) köböl rozs, az Egyház Gondnok által kimérve ősszel egyszerre
- 4, Minden iskolás gyermektől 1 véka rozs, 35 krajczár

80 Presb. jkv. 1910. nov. 6.

81 Presb. jkv. 1894. dec. 9.

82 Presb. jkv. 1905. márc. 26.

83 Presb. jkv. 1890. febr. 14.

84 Presb. jkv. 1872. máj. 12.

- 5, Stóla. Egyházmegye rendelete szerint egy kis halottól 30 krajczár egy nagy halottól egyházi beszéd tartása mellett 3= három o.é. forint
- 6, Négy öl összevágott dücskőfa
- 7, Szabadlakás az iskola épületében és az iskolai kertnek haszon élvezete
- 8, Egy legelő használata

Máj. 12. 872"

Rendelkezésünkre áll még az előbb említetteken kívül az 1882-es és az 1910-es fizetési jegyzék is (előbbi jóval részletesebben sorolja fel a tanítónak járó juttatásokat, mint a fent bemutatott). Az 1910-es díjlevelek (külön a fiú- és külön a leánytanítóé) már az állam által adott segély összegét is tartalmazzák.

A tanító — akárcsak a lelkész — többször felszólalt illetményének elmaradása miatt. Hogy kérésének nagyobb nyomatékot adjon, rendszerint a lelkésszel együtt fordult a presbitériumhoz panaszának orvoslásáért. 1886-ban hátralékban volt a fizetéséből 1/4 évi 1 köből rozs és a húsvéti legacionális pénzből 4 ft.⁸⁵, 1896-ban pedig a szénakárpótlást kevesellte a tanító⁸⁶. 1901-ben Erdélyi Gyula levelet írt az esperesnek és a tanfelügyelőnek, hogy az egyházi előjáróság nem fizette ki a járandóságát; erre ő hazaküldte az iskolából a gyerekeket és kijelentette, hogy amíg a fizetését meg nem kapja, nem tanít. A presbitérium viszontválasza az volt, hogy amíg a tanító a tandíjjal el nem számol, nem is fizeti ki neki⁸⁷. Benedek Blanka tanítónő szintén 1901-ben 360 forintos fizetésének 400 forintra való kiegészítését kérte. A válasz: „Miután az egyházi előjáróság oly szorult anyagi viszonyok között van, hogy az egyháznak napról napra fölmerülő szükségleteit is csak nehezen tudja fedezni a kért fizetés felemelést semmi szín alatt sem adhatja meg.”⁸⁸ A tanítónő valószínűleg ezen elutasítás miatt mondott le az állásáról 1902 januárjában.

A hivatalból eltávozott tanítók visszamenő követeléseit is sorban elutasította a presbitérium. Így történt ez 1898-ban is Csiha Antal követelésével, aki utólag 72 ft-ot kért. Ebből az összegből a tanító tartozásainak fejében levontak után 7.62 korona maradt, amit később kifizetni ígértek, ugyanakkor sértetten megjegyezték: elvárták volna tőle, „hogy eltávozásakor köszön és az előjáróknak leltárilag leszámol a vezérkönyvekkel és iskolai szerelvényekkel.”⁸⁹ 1903-ban és 1905-ben Erdélyi Gyula utólagos követeléseit utasították el⁹⁰.

85 Presb. jkv. 1886. máj. 9.

86 Presb. jkv. 1896. ápr. 26.

87 Presb. jkv. 1901. máj. 27.

88 Presb. jkv. 1901. szept. 22.

89 Presb. jkv. 1898. máj. 22.

90 Presb. jkv. 1903 máj. 10. és 1905. máj. 20.

Rátérve a község lakossága közül választott egyházi hivatalviselőkre, először a *gondnokkal* foglalkozom⁹¹. A presbitériumok megalakítása időszakában „a gondnok különös megbecsülésben részesül, nemcsak azért, hogy mindenütt első helye volt, hanem a szava előtti meghajlásnál fogva is. A kurátor úr után ment a falu. Elgondolásait keresztül tudta vinni, különösen akkor, ha élete is példás összhangban állott szent hivatásával, a társ-pásztorsággal.” (ILLYÉS 1936. 111.) Korszakunkra a gondnoki hivatal ugyanolyan értékcsökkenésen ment keresztül, mint a többi egyházi megbízatás. 1875-ben „gondnokul 17 szavazat többséggel Jenei Sándor presbyter választatott meg, ki bár eleinte némi vonakodását azon indoklással fejezte ki hogy egy ízben ő e tisztességet viselte azért had jutalmaztatnék e megtiszteltetésben más is” — mégis elvállalta azt egy évi időtartamra⁹². A későbbiek folyamán még nehezebb volt a megválasztott egyéneket a gondnokságra rábírní, emiatt az arról való lemondást magas váltságdíjhoz kötötték: ennek összege 1890-ben 50 forint, 1901-ben 80 korona volt⁹³. Ezzel el tudták érni, hogy e hivatal alól kevesebben vonták ki magukat, mint az alacsonyabb váltságdíjhoz kötött egyházfiszag esetében.

Gondnokot általában évenként választottak, de így is előfordult, hogy egy-egy gondnok — újraválasztása esetén — évekig viselte hivatalát (lásd a 91. jegyzetet). Egy 1890. évi bejegyzés szerint általában 3 személy közül választottak gondnokot, bár ekkor a lelkész (!) 4 személyt jelölt ki, a gyűlés pedig még kettőt. E 6 jelölt közül választották meg Molnár Józsefet, aki jelen sem volt a gyűlésen⁹⁴. 1900-ban is 6 személy közül került ki a gondnok⁹⁵. Hogy vonzóbbá tegyék a megbízatást, 1910-ben gondnoki fizetésre 120 koronát szavaztak meg, míg a következő 3 évre csak 50-50 koronát⁹⁶. Korábról csupán erkölcsi elismerésről van tudomásunk, így pl. 1887-ben „gondnoknak pontos és lelkiismeret-

91 Az egyházgondnokok neveit a presbitériumi jegyzőkönyv I. kötet 16. lapján találjuk. Korszakunkban a következő személyek viselték ezt a hivatalt:

1865-1866 Szarvas Péter,	1897 Balog Sándor,
1866-1867 Molnár András,	1898 Kocsis József,
1867-1868 Rózsa Gábor,	1899 Ferge András,
1869-1870 Laiter Imre,	1900 Szarvas Péter,
1870-1872 Jenei Sándor,	1901 Szebeni Ambrus,
1872-1875 Rózsa Gábor,	1902 Német Imre,
1875-1878 Jenei Sándor,	1903 Német György,
1878-1880 Molnár András,	
1880 Végh József,	1904 Boldog Péter,
1881-1882 Jenei Gábor,	1905 Lakatos Sándor,
1883-1886 Jenei Sándor,	1906 Máté Bálint,
1886-1890 id. Sütő István,	1907 Porkoláb Károly,
1891-1894 Molnár József,	1908-1910 Kovács Bálint,
1894-1896 id. Katona János,	1911-1912 Jenei István,
1896-1897 Kunkli Márton,	1913-1915 Kiss János.

92 Presb. jkv. 1875. jún. 27.

93 Presb. jkv. 1890. dec. 28. és 1901. dec. 29.

94 Presb. jkv. 1890. dec. 28.

95 Presb. jkv. 1900. jan. 1.

96 Presb. jkv. 1907. nov. 12. és 1908. dec. 27.

tes eljárása és buzgalmaért szíves köszönetet szavaz az egyházi előljárásság.⁹⁷ Ez azonban nem állt arányban azzal, hogy a gondnokot anyagilag milyen nagy felelősség terhelte: a jegyzőkönyvekben minden évben fontos helyet foglalt el az évi bevételekről és a kiadásokról szóló elszámoltatása, és hiba vagy hiány esetén saját vagyonából kellett azt pótolnia. E számadásokat 1882-től mindig év végén vagy az új év legelején tartották meg; ezután történt az új gondnok megválasztása. Azelőtt Szent György naptól (április 24.) Szent György napig tartott egy gazdasági év, így a gondnok is addig viselte hivatalát⁹⁸.

Az egyházi hivatalok közül a legnépszerűtlenebb kétségkívül az *egyházfié* volt: neki kellett beszédnie a község lakosságától az egyházi adókat, így népszerűtlensége érthető. Az összes egyházi hivatalviselő közül az egyházfi beiktatásakor tett eskü szövege maradt ránk 1888-ból, amiből pontosan megállapítható, miért húzódoztak az emberek e hivatal elvállalásától: „Én Molnár Bálint esküszöm és kötelezem magamat az élő Istenre, hogy mint az 1888-ik évre elválasztott egyházfi az ez évre kivetett minden névvel nevezett egyházi adókat, nemkülönbe a tandíjakat pontosan beszédem, és a folyó évi Deczember 31 kére pontosan beszolgáltatom: abból magam hasznára semmit nem fordítok, hanem azokkal a mondott időre beszámolok. És ha ezt tenni elmulasztanám azonesetre minden vagyonomat az egyháznak lekötöm, és az egyháznak jogot adok arra hogy a be nem szedett követelésekre nézve vagyonomból a helybeli előljárásság útján magának kielégítést eszközöljön az én költségemre. Isten engem úgy segítjen.”⁹⁹

Az eskü szövegéből képet kaphatunk, miért vállalták inkább az — egyéb-ként nem csekély összegű — váltságdíj kifizetését a felhívott egyháztagok. Az egyházfi váltság összege a századfordulóig 5 forint, 1901-ben 40 korona, amit 1909-ben 50 koronára emeltek¹⁰⁰. Ez ellen többen a felsőbb egyházi hatóságokhoz fordultak, mire a presbitérium határozatban kimondta: „az Egyházunkban eddig dívó szokás alól mint eddig úgy ezután a jövőre senki ki nem búvhat, s az 5 frt váltsági díjt a főlshóllítástól számítandó 15 napi záros határidőn belöli megfizetésre végre hajtás terhe mellett köteleztetnek, mely törvényünk ellen semmi fellebbezésnek helye nincs.”¹⁰¹

A fentiek ellenére is nagy számban utasították vissza a hivatalt, különösen az egyházi adók emeléseinek időszakában (pl. 1895-ben 16 jelölt nem vállalta az egyházfiséget¹⁰²), és többen „oda nyilatkoztak, hogy az egyházfiséget semmi szín alatt nem fogadják, s kötelezik magukat az 5 frt egyházfi váltságok f.e. augusztus hó 10-re egyház pénztárába befizetni”¹⁰³; az új betelepülők közül töb-

97 Presb. jkv. 1887. jan. 9.

98 Presb. jkv. 1882. jan. 1.

99 Presb. jkv. 1888. jan. 25.

100 Presb. jkv. 1901 dec. 29. és 1909. jan. 24.

101 Presb. jkv. 1879. okt. 26.

102 Presb. jkv. 1895. jan. 27.

103 Presb. jkv. 1890. febr. 7.

ben a hivatalnak előző lakhelyükön való teljesítését ill. az egyházfiváltságnak ott történt kifizetését nyugtával igazolták¹⁰⁴. A váltság összege az egyháznak olyan állandó bevételi forrást jelentett, amit az évi költségvetésekbe is többször bekalkuláltak (pl. 1886-ban, 1894-ben)¹⁰⁵. Behajtása azonban újabb bonyodalmakat szült: az egyháztagok nagy része, miután a „veszély” elmúlt a feje fölül, nem sietett befizetni azt, így a presbitérium az összeget még külön büntetésekkel is megtételte. 1874-ben ifj. Szabó Gábort az 5 frt helyett 8 frt megfizetésére kötelezte, 1887-ben Pinczés Bálintnak 6 forintot kellett fizetnie¹⁰⁶. 1893-ban id. Csige János öregségére hivatkozva kérte, hogy mentse fel az egyházfiségtől; ám mivel ekkorra már „könnyelműen” letette a hivatali esküt, az egyházfiváltságon felül — ha nem gondolná meg magát — még 2 frt 50 kr büntetést is kiróttak rá¹⁰⁷.

Aki végül mégis elvállalta az egyházfiséget, az igyekezett eleget tenni megbízatásának, hiszen — mint az esküből láttuk — vagyónával felelt érte. A presbitérium is elnézőbben viselkedett vele szemben, kisebb vétségeiért előbb csupán figyelmeztette, büntetést nem rögtön alkalmazott. Így 1876-ban Ferge Andrást, aki feleségével „vadházasságban” élt, utasították, hogy még az év folyamán esküdjenek meg, majd ezután „a presbitérium előtt hűséges szolgálatra egy év tartamára feleskettetett.”¹⁰⁸ 1898-ban, amikor az egyházfi „hanyag-ságból” nem indult el az egyházi tartozások behajtására, felhívták a figyelmét, hogy hasonló esetben a közigazgatási szolgabírónak jelenteni fogják és 10 forintra megbüntetik¹⁰⁹.

Az egyházfinak — hogy hivatalát vonzóbbá tegyék — külön engedményeket és juttatásokat is biztosítottak. 1891-ben arról olvashatunk, hogy a párbérfizetés kötelezettsége alól felmentik¹¹⁰, 1901-től pedig már fizetést is megszavaztak neki: ennek összege — mivel ekkor az egyházfi harangozó is egy személyben — 45 frt, 1907-ben 60 korona, 1909-ben 30 korona¹¹¹. Még ezek ellenére is előfordult, hogy csak a 12. ember vállalta el — fizetség ellenében is — a hivatalt¹¹².

A *harangozó* is a presbitériumnak volt alárendelve. 1876-ban „több ajánlkozók közül” egy évre Varga Istvánt fogadták meg, miután „az elbetegesedett s hivatalát folytatni képtelenné vált” Szuhogyi Jánost menesztették¹¹³. A harangozó feladatait 1894-ben foglalták írásba. Eszerint kötelességei: a templom,

104 Presb. jkv. 1894. febr. 14. és 1885. márc. 15.

105 Presb. jkv. 1886. jan. 12. és 1894. febr. 14.

106 Presb. jkv. 1874. júl. 12. és 1887. jan. 15.

107 Presb. jkv. 1893. ápr. 16.

108 Presb. jkv. 1876. júl. 24.

109 Presb. jkv. 1898. jún. 19.

110 Presb. jkv. 1891. jan. 8.

111 Presb. jkv. 1901. márc. 8., 1907. nov. 12. és 1908. dec. 27.

112 Presb. jkv. 1902. márc. 16.

113 Presb. jkv. 1876. dec. 31.

lelkészlak, iskola udvarának tisztán tartása, gyűlések ideje alatt, hatóság jöveletekor a lelkészlaknál tartózkodni, a harangokat rendes időben meghúzni, a lelkésznek járó 4 öl fát felvágni, a templomkert útjait időnként feltakarítani¹¹⁴. A családtagjai is segítettek neki, 1902-ben egy fegyelmi ügy kapcsán utasították, hogy „a harangozást a saját családtagjaival végezze, s a haranghoz nyúlni senkit se engedjen idegent”¹¹⁵. 1904-ben az iskola fáját a harangozó fia vágta fel¹¹⁶.

Már említettem, hogy 1901-ben a harangozó és az egyházfi egy személy, 1907-ben pedig az iskolaszolgai teendőket is a harangozó látta el¹¹⁷. Fizetése is ennek megfelelően alakult: 1876-ban 10 köből rozsot és 1 pár csizmát, 1894-ben 10 köből rozsot és 15 frt-ot, a kettős hivatalért 1901-ben 45 frt-ot kapott, 1907-ben pedig 300 korona és a harangdíj fele illette meg¹¹⁸. A halottak utáni harangozásért is járt neki pénz, ennek mértéke változó volt: legmagasabbra 1906-ban emelkedett, amikor fizetésének javításaként „a harangozási költségből és a pompából fele jövedelem” őt illette¹¹⁹.

A *bába* tisztsége is részben egyházi hivatalnak számított (mint az a XVIII. század végén Igriciben is szokásban volt) (HORVÁTH 1974. 8., 28.) és a presbitérium az ezen minőségben végzett munkát — habár nem maradéktalanul — könnyítésekkel honorálta. 1878-ban „felhívatott Lajter Péter özvegye férjezett Németi Ferenczné ki az Egyházfiak jelentése szerint párbért fizetni bábai hivatala miatt már két év óta vonakodik.” Az egyháztanács határozata szerint a hátralékot ki kell fizetnie, de azután amíg bába lesz, felmentik a párbér fizetése alól¹²⁰. 1884-ben özv. Tóth Bálintné „elaggott s több éven át bábai szolgálatot teljesített nő” részére havi fél véka rozs-segélyt szavaztak meg¹²¹. A keresztelési anyakönyvbe 1912-től azt is bejegyezték, hogy a szüléseknél jelen volt-e a szülésznő.

Mint a bemutatottakból kiderül, a presbitérium az egyházi hivatalviselők tekintetében korszakunkban igen nehéz helyzetben volt: ez különösen a gondnokokra és főként az egyházfiakra vonatkozik, akiknek hivatalát anyagi előnyök biztosításával is megpróbálta vonzóbbá tenni — de nem sok sikerrel; emiatt aztán olyan jelöltet is feleskettek, aki az egyházi erkölcsök szerint nem volt éppen „tisztá életű”. A megválasztottak legtöbbször nem tartották erkölcsi kötelességüknek a megbízatás elvállalását és minden módon igyekeztek kitérni előle, mivel az egyháztagok érdekeivel ellentétes tevékenységük miatt sokszor

114 Presb. jkv. 1894. jan. 14.

115 Presb. jkv. 1902. ápr. 20.

116 Presb. jkv. 1904. ápr. 17.

117 Presb. jkv. 1907. nov. 12.

118 Presb. jkv. 1876. dec. 31., 1894. jan. 14., 1901. márc. 8. és 1907. nov. 12.

119 Presb. jkv. 1906. jan. 25.

120 Presb. jkv. 1878. szept. 13.

121 Presb. jkv. 1884. jan. 30.

kiközösítve érezhették magukat közülük. Ezek ismeretében a szembehe-
lyezkedés érthető és magyarázható.

A presbitérium anyagi vonatkozású tevékenysége

Az előző fejezetben szóltam az egyházi hivatalviselőknak juttatott állandó pénz- és terménybeli kiadásokról, most sorra veszem azokat a bevételi forrásokat, amelyekkel a presbitérium ezeket a kiadásokat fedezte. Azután azokat az időszakos, alkalmoszerű bevételeket és kiadásokat taglalom, amelyek szintén a presbitérium kezén futottak keresztül.

Először vizsgáljuk meg a legnagyobb bevételt jelentő forrást: az *egyházi adót!* Ennek a legfontosabb formája „a róm. katolikus időkre emlékeztető *párbér* (szemes termény, meghatározott pénz, egyéb természetbeli járandóságok)” (ILLYÉS 1936. 95.). Ez az adófajta adta az összbevétel több, mint háromnegyed részét. Fizetésének kivetésekor megkülönböztettek egész- és félbért fizetőket. Jegyzőkönyveinkből nem tűnik ki, hogy kire vonatkozott a félbér-fizetés kötelezettsége, de Igriciből tudjuk, hogy azok, akiknek a felesége, ill. férje meghalt, a szolgák és a pásztorok, juhászok stb. fizettek félbért (HORVÁTH 1974. 27.). Valószínűnek tartjuk, hogy Újlétán is rájuk vonatkozott ez a könnyítés. Számuk többnyire állandó volt (pl. 1884-ben az összes adófizető 166, közülük 23 félbéres, 1895-ben 229 közt 25 félbérest találunk).

A párbér nagyságáról 1890-ből van adatunk: ekkor az egész bért fizetők másfél véka rozsot és 1 frt 50 krajcárt fizettek — a félbért fizetők ennek a felét.¹²² Vizsgáljuk meg ugyanezen év összes kivetett és behajtott adófajtaíait!

122 Presb. jkv. 1891. jan. 8.

kivetett	befolyt
Párbér	
265,5 véka rozs 265 frt 50 krajcár	220,5 véka rozs 146 frt 70 krajcár
Közalap	
37 frt 35 krajcár	20 frt 66 krajcár
Tandíj	
127 véka rozs 63 frt 50 krajcár	101 véka rozs 35 frt
összes terménykivetés:	összes terménybevétel:
392,5 véka rozs pénz: 366 frt 35 krajcár	321,5 véka rozs 202 frt 36 krajcár

Tehát az összes kivetett adó terménybeli részének 81,9%-a, pénzbeli részének 55,3%-a folyt be.¹²³ Nagyjából ugyanez az arány a korábbi és a későbbi években is, átlagban a termény több mint háromnegyedét, a pénz alig több mint felét tudták behajtani. Érdekes ez az arány a paraszti pénzforgalom tekintetében is, mivel világosan mutatja, hogy a saját termelésű gabona sokkal inkább rendelkezésre állt, mint az intenzív kereskedelmet követelő pénz.

Láttuk a kivetett és a befolyt adó összege közötti különbséget. Most tekintsük át, hogyan jelentkezik ez a feszültség a jegyzőkönyvekben. 1873-ból az adó behajtásának „az adósok hanyagsága miatt óhajtott eredménye nem lett, a miértis az adósok azonnali felrendelése elhatározottat, kik megtekintvén perbefogás terhe alatt tétetett kötelességüké 8 nap alatt kötelességüknek eleget tenni.”¹²⁴ Pedig igyekezett a presbitérium is, hogy közvetlenül a nyomtatás idején hajtsa be az adót, hiszen ezzel megakadályozta, hogy az egyháztagok fizetőképtelenségükre hivatkozva megtagadják a beszolgáltatást. 1878-ban „az előre haladt nyomtatás miatt a künt levő párbér fizetésének beszedése alkalmas idejét elérte.”¹²⁵ 1887-ben határozatban mondták ki, hogy „a magtári élet közvetlenül nyomtatási idő alatt beszedendő, aki szept. 20-ig nem fizeti be, a községi elöljáróság fogja azonnal behajtani.”¹²⁶

1885-ben a beadott gabona minősége ellen emelt kifogást a presbitérium: „Szarvas Péter miután az egyházi elöljáróság meghagyása ellenére egyházi

123 Presb. jkv. 1891. jan. 8.

124 Presb. jkv. 1873. szept. 7.

125 Presb. jkv. 1878 szept. 13.

126 Presb. jkv. 1887. júl. 3.

adójába aj gabonát adott határozatilag kimondatik, hogy adománya a Községi főbírónak adassék át, hogy azt a község által élelmezett szegényeknek ossza ki, és a tartozást a nevezett egyéneken újból hajtssa be.¹²⁷ Ugyanebben az évben Bana György „szóval, istenkáromlással és tettel is bántalmazni szándékozott” az adót beszédni akaró egyházi és világi elöljárókat. Az esetet jelentették a községi bírónak, de az nem elég gyorsan intézkedett, ezért a presbitérium a szolgabíróhoz fordult: „Minek folytán egyházi közadónk behajtása sok nehézség — sőt a lehetetlenségekkel is határossá vált, a miért is tisztelettel felkéri egyházi elöljáróságunk a T: szolga bíró urat, miszerint méltóztassék intézkedni, hogy ezen ügy megoldáshoz jusson, és a tettes is kötelezettségét meg tagadott, ítélettel elláttatván egyházi életünk zsibbadságából új életre kelhessen.”¹²⁸

Mivel a századforduló körül többen az egyházmegyéhez adtak be panaszt az adók ellen, az egyházi elöljáróság leszögezte: „a törvény szerint minden 24. életévét betöltött egyén egyházi adót fizetni köteles, még ha szüleivel egy háztartásban él is.”¹²⁹

Az egyházi adó az egyháztagok többségének nagy anyagi megterhelést jelentett, különösen a többszöri emelés után.

Az első emelést 1890-ben határozták el. Ekkor mindenki — a birtokától függően — fertályonként 10-20 krajcárt volt köteles fizetni.¹³⁰ 1896-ban az egyházi adón kívül, „a szomorú anyagi körülmények miatt” a következő öt évre — szintén a vagyoni helyzettől függően — 2 frt 50 krajcártól 22 forintig terjedő pótagót vetett ki a presbitérium.¹³¹ 1903-ban és 1904-ben újabb emelések voltak.¹³² A pótagón kívül a rendkívüli kiadásokra még külön adót is kivetettek (pl. 1892-ben harangra egyháztagonként 1 frt-ot, 1895-ben pedig az iskolaépítés költségeire 2-2 frt-ot¹³³). Ugyanebben az időszakban a jegyzőkönyvekben a lakosság életkörülményeire történő utalásokat is találunk: egy 1897-es feljegyzés szerint „az egyházközség hívei nagyon rossz anyagi helyzetben vannak, a népesség több, mint fele részben napszámjával tartja fenn magát és családját.”¹³⁴ 1906-ban az elmúlt két év ínségére panaszkodnak¹³⁵. A rossz gabonatermést mutatja, hogy 1907-ben az adó fejében „1 liter rozs helyett 2 liter szemes tengerit” is elfogad az egyház.¹³⁶

Azt látjuk tehát, hogy a századforduló körül rendkívüli mértékben emelkedtek az egyházi adók, s ez az egyháztagoknak nagymértékű anyagi

127 Presb. jkv. 1885. aug. 23.

128 Presb. jkv. 1886. jan. 10.

129 Presb. jkv. 1901. jan. 27.

130 Presb. jkv. 1890. febr. 7.

131 Presb. jkv. 1896. febr. 2.

132 Presb. jkv. 1903. jan. 8. és 1904. febr. 10.

133 Presb. jkv. 1892. okt. 2. és 1895. dec. 1.

134 Presb. jkv. 1897. dec. 5.

135 Presb. jkv. 1906. jún. 17.

136 Presb. jkv. 1907. okt. 20.

megterhelést jelentett; különösen az idős emberek adócsökkentési vagy elengedési kérelmét igyekezett teljesíteni az egyháztanács, bár nem egyforma mérték szerint. Már említettem, hogy a századforduló körül többen az egyházi főhatóságokhoz fordultak az adók elengedése érdekében, de voltak olyanok is, akik a presbitériumot keresték meg kérésükkel. 1892-ben id. Sas Mihály és Eszenyi András „idős korukra és gyengeségükre” hivatkozva kérték egyházi adójuk eltörlését; a presbitérium elengedte a természetbeli adót, de „gyengeségükhöz mért apróbb szolgálmányokkal tejesített velök kötelezettségüket.”¹³⁷ 1906-ban id. Tóth István régi tartozásait elengedik ugyan, de az új adót kiróják rá, amit ha nem is tud kifizetni, „de legalább egy pár napszámot ledolgozik érte.”¹³⁸ Egy esetben került be a jegyzőkönyvbe, hogy valakit felmentettek az egyházi adófizetés kötelezettsége alól: Szegedi Jánosné adóját 1893-ban „tehetetlen öregségére tekintettel” engedték el.¹³⁹

A másik fajta — az egyház szempontjából sokkal súlyosabb — reagálás a *kilépés* volt. Egy 1901-es jegyzőkönyvi bejegyzés szerint „egész határozottsággal megállapított, hogy a Lénárt Péter lelkipásztorsága alatt vagy is az 1874 évtől kezdődőleg az 1901 év tavaszáig terjedt el nagymértékben ezen szekta (a *nazarénista* — P.I.) a községünkben, a jelen év jelzett idejében azonban teljesen megállapodott s azóta nem szaporodik számuk.”¹⁴⁰ Varga Antal ír arról, hogy Balmazújvároson is ez idő tájt terjedtek el a szekták (VARGA 1958. 202-203.), így valószínűnek látszik, hogy az onnan betelepültek révén jött létre községünkben is. A halotti anyakönyvekben az 1897. évtől, a keresztelésiben pedig 1898-tól találunk a *nazarénusokra* ill. a *baptistákra* vonatkozó adatokat. Számuk elég jelentős lehetett: az 1900-as népszámlálás szerint 52 egyéb vallású volt a községben (SIPOS 1903.60.), 1910-ben pedig 38. (Utóbbi esetben a megjegyzés rovatban olvashatjuk, hogy „az egyéb vallásúak legnagyobb részét baptisták.”) (M. Stat. Közl. Új sor. 42. k. 295.) Az adatokból nem világos, hogy a szekták nevét illetően tévedés történt-e, vagy egy időben mindkettő létezett a településen, mivel a későbbiekben csak a baptistákról olvashatunk, s Újlétán ma is az ő egyházuk működik. Növeli a bizonytalanságot, hogy az anyakönyvekbe több név — más-más időpontban — nazarénus ill. baptista megjelöléssel került be: pl. Molnár Ferenc leánya 1897-ben a halotti anyakönyvben baptistaként, fia 1899-ben nazarénusként, felesége 1901-ben szintén nazarénusként szerepel¹⁴¹; Németi Mihály Róza nevű leánya 1897-ben szintén a halotti anyakönyvbe baptista, fia és Julianna nevű leánya 1898-ban nazarénus vallásúként van bejegyezve¹⁴². Valószínű, hogy ha a századforduló körül létezett is mindkét

137 Presb. jkv. 1892. febr. 7.

138 Presb. jkv. 1906. jan. 26.

139 Presb. jkv. 1893. nov. 19.

140 Presb. jkv. 1901. júl. 7.

141 Hal. akv. 1897. febr. 9., 1899. febr. 13. és 1901. jan. 5.

142 Hal. akv. 1897. márc. 22., 1898. febr. 16. és júl. 3.

szekta, a nazarénista vagy megszűnt az 1900-as évek elején, vagy 1905 után beolvadt a baptista egyházba.

A baptizmus különösen 1905 után erősödött meg, ugyanis a 77092/1905. VKM rendelettel az elismert egyházak sorába lépett. Megerősödésére mutat a presbiteri jegyzőkönyv azon bejegyzése is, mely szerint „az egyháztagok egy része (38 adófizető család) az 1905 év végén és 1906 elején áttért a baptista vallásra.” A presbitérium tagjainak józan állásfoglalására vall, hogy felismerték az áttérések okát és ennek hangot is adtak: „Az egyházi adó már most is olyan magas, hogy azt már magasabbra emelni teljes lehetetlenség”, és ha újabb adót vetnének ki a köznépre, „a szegényebb osztályból tömeges számban térnének át a baptista vallásra.”¹⁴³ Ezekben az években a református egyház többször is vitába keveredett a baptistákkal, mivel a presbitérium más vallásúaknak tekintette őket és emiatt bizonyos esetekben nagyobb díjat kért tőlük, mint saját egyháztagjaitól. A baptisták többször tiltakoztak: 1906-ban „a baptista hitközség kéri a községi elöljáróságot, hogy járjon közbe a ref. egyháztanácsnál, hogy a temető helyiségében úgy a baptisták mint más vallásúak ingyen temetkezhessenek, vagy pedig gondoskodják köztemető helyiségéről.”¹⁴⁴ Esperesi közbenjárás eredményeként a presbitérium megváltoztatva előző évi határozatát úgy döntött, hogy minden más vallású is ingyen temetkezhet a temetőben.¹⁴⁵ Ugyanígy határoztak a nem református vallású szülők gyermekeinek tandíjával kapcsolatban is (lásd a következő fejezetben).

Az adók után lássuk az egyháztagokra kiszabott másik kötelezettséget, a *közmunkát*. A közmunkáról az első adat 1883-ból való: indítványozzák, hogy a lelkészek az eddigi közmunka helyett pénzbeni megváltást — 30 frt-ot — lehessen fizetni¹⁴⁶. A határozatról a későbbiekben nincs szó, de 1902-ben ismét felmerült a kérdés azzal, hogy azt a híveknek természetben kell beszolgáltatniuk¹⁴⁷. A közmunkát azonban 1903-ban a lakosság kérésére ismét visszaállították¹⁴⁸. Úgy látszik, hogy az egyháztagok inkább vállalták az egyébként nem túl sok elfoglaltságot jelentő munkát, mint hogy újabb kiadásokkal terheljék magukat.

1891-ből van adatunk arról, hogy a templomépítéskor a lakosság munkáját is igénybe vették: „templomépítéskor a szállításhoz a község lakosai tartoznak szolgálni: akinek igája és földbirtoka van — házsorban igával, akinek nincs földbirtoka — gyalogmunkát végezni.”¹⁴⁹ Ugyanabban az évben a téglahordás alkalmával a lakosokat vagyonuk alapján hat kategóriába sorolták és aszerint

143 Presb. jkv. 1906. jún. 17.

144 Presb. jkv. 1906. ápr. 5.

145 Presb. jkv. 1906. jún. 17.

146 Presb. jkv. 1883. okt. 28.

147 Presb. jkv. 1902. jan. 19.

148 Presb. jkv. 1903. jún. 7.

149 Presb. jkv. 1891. máj. 18.

voltak kötelesek munkát végezni¹⁵⁰. Ezt a kötelezettséget sem teljesíthette mindenki, mivel 1887-ben a következő határozatot hozták: „ha valaki, miután előtte három nappal felszólították a gyalogmunkára és azt megfelelő ok nélkül elmulasztja, 1 frt-ot fizessen.”¹⁵¹

Az egyháztagokat terhelő kötelezettségek után vizsgáljuk meg az egyéb bevételi forrásokat. Egyik ilyen a *malomhaszon*. 1873-tól a „községnek jövedelmező” két malom közül az egyiket az egyházi jövedelem növelésére használták fel¹⁵². Ez nem történhetett meg maradéktalanul, mivel 1883-ban a presbitérium a következő határozatot hozta a községi elöljáróság tudomására: „a malomnak egyházat illető jövedelmét községi célokra fordítani nem lehet, az egyháztanács jóváhagyása nélkül.”¹⁵³ 1900-ban kimondták, hogy „mivel a malom fele részben az egyházé, és így annak jövedelme is fele részben az egyházat illeti, egyik kulcs gondnoknak adandó át, s fel kéretik, hogy ezután a malom jövedelemnek felét ő kezelje.”¹⁵⁴ A malmot kiadták bérbe: ennek összege általában 10 köböl rozs és 40-90 frt között volt. 1886-ban felhívták Cs. Varga Sándort, a malom bérlőjét, hogy a malmot ugyanolyan állapotban tartozik visszaadni, mint ahogyan átvette¹⁵⁵. 1904-ben „Új Léta képviselő testülete az iránt keresi az egyház tanácsot miszerint a száraz malom javításához miként óhajt járulni az egyház.” A presbitérium válasza: a javítási díjat az egyháznak járó malomjövedelemből fedezzék.¹⁵⁶ Úgy látszik, hogy mégsem javították meg a malmot, mivel 1906-ban már annak eladásáról olvashatunk,¹⁵⁷ majd a rossz szárazmalom helyét is áruba bocsátották. Az összeg felét — 535 koronát — az egyház kapta meg.¹⁵⁸

1885-től a másik állandó bevételi forrás a *temetőföld* hasznosításából eredt (PÁLL 1977/b. 37-38.). A községi közgyűléstől az ebben az évben kapott 3 hold temetőföldet „a szokásoknak megfelelően” árokkal elkerítették, de 4 láncnyi területet kihagytak, hátha azt idővel új házhelynek kiosztják, „valamint a községi jószág legeltetésnek a községbeli közelsége miatt gátul ne szolgáljon.” A felárkolt területet „vékasonként” a többet ígérőnek kapásnövény alá, az árkon kívül esőt pedig aprómag alá adták ki¹⁵⁹. 1886-ban a temetőterületet öt személy 32 frt 20 krajcárért vette bérbe, ugyanez év őszén pedig őszi mag alá felesben adták ki. 1895-ben krumpli alá vették bérbe a földet, 1908-ban pedig a

150 Presb. jkv. 1891. szept. 20.

151 Presb. jkv. 1887. jan. 9.

152 Presb. jkv. 1873. jún. 19.

153 Presb. jkv. 1883. máj. 3.

154 Presb. jkv. 1900. márc. 25.

155 Presb. jkv. 1886. dec. 30.

156 Presb. jkv. 1904. szept. 11.

157 Presb. jkv. 1906. jún. 17.

158 Presb. jkv. 1908. ápr. 5.

159 Presb. jkv. 1886. márc. 7.

még felhasználatlan temetőterületet évi 13 korona haszonbérért vette ki a következő 3 évre Sas János¹⁶⁰.

A temető területének egyéb hasznosításáról is tudunk: 1876-ban az ott száradásnak indult tölgyfákat kivágták és beszállították, 1904-ben a temető fájából kerítést javítottak, a maradékot pedig a tanító udvarán rakták össze¹⁶¹.

A más vallásúaknak pénzért árusított *sírhelyek* is hoztak bizonyos jövedelmet az egyháznak. Fentebb már említettük a baptistáknak e tárgyban benyújtott panaszát. 1895-ben a presbitérium kimondta, hogy „más felekezetűek a temetőhelyet pedig csak meg szabott ár lefizetése mellett vehetik igénybe, mivel azt nem adományképpen kapta egyházunk, hanem a lakosok fekvőségéből hasítottatott ki.”¹⁶² Ennek díja 1892-ben a vagyontalanoknak 2 frt, a vagyonnal rendelkezőknek 5 frt; 1901-ben minden idegen lakóhelyű és más vallású személy 10 koronáért kapott egy sírhelyet¹⁶³. 1904-ben a sírhely ára miatt különös probléma vetődött fel: a halottat — bizonyára korábban elhunyt hozzátartozója mellé — egy régi sírba temették. Boldog Péter gondnok jelentette, hogy Szlafkai István „egy sírhely árát nem akarja meg fizetni, azon alapon mert az a legutóbbi temetkezésnél mint régi sír ásatott ki a melyért már egyszer az illő díj megfizettetett. Különben is sok eset ismétlődik ilyen formán.” A presbitérium határozata szerint „Senki a más sírjába nem temetkezhetik, a ki mégis tenné, a sírért tekintet nélkül arra, hogy régi sír a vagy új vagy volt e már érette fizetve vagy nem, köteles az illő díjat megfizetni.”¹⁶⁴ Már korábban is felmerült a nem meghatározott sorrendben való temetkezés ügye: 1886-ban a presbitérium utasította a híveket, hogy „a sírokat egymás után, sor szerint ássák. Össze vissza és a rendetlenkedés 5 frt pénzbírság alatt tiltatik.”¹⁶⁵

A halottak utáni *harangozásért* szedett díj is főként a nem reformátusokat sújtotta. 1872-ben kimondták, hogy a harang minden egyes meghúzásáért idegenek 50 krajcárt fizessenek. A község lakosai 40 krajcárt tartoztak fizetni, ha a szokásosnál többször harangoztattak, egyébként nekik ingyenes volt a harangozás. 1892-ben az idegenek kétszeres harangdíjat voltak kötelesek fizetni¹⁶⁶. A harangozásért befolyt összeg nem teljes egészében az egyházat illette, hanem meghatározott része a harangozóé volt — mint azt az előző fejezetben már láttuk. 1896-ban az egyháznak 17 frt 80 kr., 1898-ban pedig 20 frt 80 kr. jövedelme volt a harangdíjból¹⁶⁷; más időpontból nincs ezek összegére vonatkozó adatunk.

160 Presb. jkv. 1886. aug. 1., 1887. márc. 15., szept. 18., 1895. márc. 10. és 1908. júl. 19.

161 Presb. jkv. 1904. máj. 8.

162 Presb. jkv. 1895. szept. 15.

163 Presb. jkv. 1892. nov. 19. és 1901. máj. 25.

164 Presb. jkv. 1904. máj. 25.

165 Presb. jkv. 1886. márc. 7.

166 Presb. jkv. 1872. máj. 12. és 1892. nov. 19.

167 Presb. jkv. 1897. jan. 22. és 1899. jan. 21.

Az állandó bevételt jelentő büntetésekről, megváltási díjakról az előzőekben már szoltam, a tandíjról és az iskolai mulasztásokért szedett büntetésekről az iskolával foglalkozó fejezetben írok. Most tekintsük át, melyek voltak a nem állandó, alkalmoszerűen jelentkező bevételek!

Elsőként a *takarékmagtár*at említjük, mint az önkéntes adakozás egyik formáját (alapítóinak névsorát lásd a 6. jegyzetben). Már 1868-ben létrehozták Rózsa György „lelkes felhívására” 15 köböl és 3/4 véka gabonával a következő indoklással: a magtár „szűk termés idején enyhítené a közínséget, másfelől az Egyház anyagi vagyonát is szaporítaná, annak fölvirágzását elősegítené.” Első kezelője Tányér Adám volt¹⁶⁸. A beírás szerint megbízatása egy évig tart s évenként megújítják, de a későbbiekben nem hallunk róla. Úgy tűnik, hogy teendőit a gondnok vette át. A takarékmagtár hasznosságáról Illyés így ír: „az igazi, a gyorsan, sokat hozó pénzszerző eszköz a takarékmagtár intézménye volt. A hívek nem sajnáltak a kölcsönadott véka búzára negyedrészes kamatot is adni tavasztól az aratás végéig.” (ILLYÉS 1936.96.) A magtár tartalmát más célokra is felhasználták: 1874-ben a magtári „életből” adtak el 21 köböl 3 vékával, hogy a paplakot fel tudják építeni¹⁶⁹. Valószínűleg a magtár kiürülhetett a századfordulóra, mivel 1902-ben Kiss István javaslatára a presbitérium elfogadta egy — a hívek önkéntes adakozásán alapuló — magtár létrehozásának tervét; a magtár későbbi sorsáról nincs adatunk¹⁷⁰

Az önkéntes adakozások másik fajtájához a *gyűjtések* alkalmával befolyt összegeket sorolhatjuk. 1865-ben püspöki engedéllyel templomépítéshez gyűjtöttek adományokat és „gyűjtők küldettek szét az országnak különböző tájaira.” Az így összeszedett pénzt (565 frt-ot) a falu lakosságának kamatfelszámítás mellett kiadták használatra. A kamat mértéke 10 % volt¹⁷¹. A felhívásra folyamatosan érkezett adomány; amikor a pénzt az adósoktól 1873-ban be akarták szedni, hogy azt az Első Magyar Takarékpénztárban helyezték el, már 1379 frt-ról olvashatunk¹⁷². Lelkészlak építésére is érkezett adományként a „superintendentiától” 150 frt 1872-ben¹⁷³. 1873-ból van adatunk arról, hogy kegytárgyak vételét is támogatták adományokkal¹⁷⁴. 1909-ben az iskola kijavítására hirdettek országos gyűjtést¹⁷⁵.

A pénz mellett másfajta adományokról is olvashatunk a jegyzőkönyvekben: 1881-ben a község 800 □ öl föld használatát engedélyezte, hogy segítse az egyházat¹⁷⁶, 1882-ben pedig a földhitelintézet adott fél telek földet „örök tulaj-

168 Presb. jkv. I. k. 18.

169 Presb. jkv. 1874. jún. 28.

170 Presb. jkv. 1902. jún. 29.

171 Presb. jkv. I. k. 19.

172 Presb. jkv. 1873. jún. 29.

173 Presb. jkv. I. k. 26.

174 Presb. jkv. 1873. máj. 14.

175 Presb. jkv. 1909. márc. 7.

176 Presb. jkv. 1881. szept. 25.

donként” azzal a kikötéssel, hogy ennek fele a mindenkori lelkészt, másik fele a tanítót illeti¹⁷⁷.

A századforduló után a bevételek növelésének újabb formájaként jelentkezett a *bálok rendezése*. 1902-ben „a pénz kevéssége miatt az egyház javára Pünkösöd 2. napján a fiiskola tantermében bált rendeznek.” A tiszta bevétel 54 korona 88 fillér volt¹⁷⁸. A templomi orgonaépítésre is rendeztek bált 1905-ben, de — az előző báli rendbontások tapasztalatain okulva — a presbitérium előre kijelentette, hogy az ott történekmért nem vállal felelősséget. A bevétel 50 koronát tett ki¹⁷⁹.

Az *alkalmi* bevételek után nézzük az ugyanilyen jellegű *kiadásokat*. Ezek között a legnagyobb összegűek az *építkezésekre* fordított kiadások voltak. Láttuk, hogy az építkezéseket saját erőből nem nagyon tudták megvalósítani, különböző gyűjtésekkel, kölcsönfelvételekkel igyekeztek beszerezni a szükséges anyagiakat. 1874-ben 593 frt 80 krajcárt fordítottak a paplak építésére¹⁸⁰, az 1890-es években pedig a templomépítés rótt az egész egyházközségre szinte erejüket meghaladó terheket. Különböző kisebb építkezésekről és kiadásokról már szoltunk az előző fejezetekben, az iskolaépítés ügyét a következő részben fogom tárgyalni.

Az egyház földjeinek megmunkálásáról, a termeléssel kapcsolatos munkákról is van néhány adatunk. 1878-ban arról olvashatunk, hogy „a nyomtatás alatt álló egyházi termés rozsnak 11-ik része és második csapós ebédvéka rész kiadására Gondnok felhatalmaztatott.”¹⁸¹ 1894-ből értesülünk arról, hogy az egyház munkájának kiadása árlejtésen történt, a legkevesebbet kérő Szabó Gábor nyert jogot arra, hogy egész évben elvégezze a következő munkákat: az egyház földjeinek szántását, vetését, a termény hazahordását, az egyház részére szükséges föld hordását, az egyházi hivatalnokok fizetésébe járó 5 öl fa hazahordását és összerakását. Ezért 1894-ben 68 frt-ot, 1895-ben 69 frt-ot kapott¹⁸². A fentiek azt is jelentik, hogy ebben az időszakban az egyháztagokat nem kötelezték közmunka végzésére.

Egyéb kiadásként jelentkezett a már említett kegytárgyak megvásárlása is 1873-ban. Ekkor egy kannát, egy ezüst poharat és egy tányért vettek 65 frt 73 kr értékben¹⁸³. 1892-ben a templom számára harangot öntettek Valzer Ferenc budapesti harangöntővel, de erre külön adót vetettek ki az egyháztagokra¹⁸⁴.

177 Presb. jkv. 1882. aug. 15.

178 Presb. jkv. 1902. máj. 4.

179 Presb. jkv. 1905. febr. 5.

180 Presb. jkv. 1874. jún. 28.

181 Presb. jkv. 1878. szept. 13.

182 Presb. jkv. 1894. jan. 21. és dec. 30.

183 Presb. jkv. 1873. máj. 14.

184 Presb. jkv. 1892. júl. 31.

1892-ből van adatunk arról, hogy továbbra is 1/2 véka rozssegélyt szavaztak meg egy özvegyasszony részére¹⁸⁵.

A fentiekben sorra vettem a bevételi forrásokat és a nem állandó kiadásokat. Láthattuk, hogy a presbitériumnak az egyháztagnak ellenállása miatt állandó nehézséget jelentett a különböző kiadások fedezésére szolgáló termény és pénz behajtása. Ez a passzív ellenállás az adók folytonos emelése miatt több családnak az egyházzal történt szakításához, szekta-alapításhoz vezetett. „Állásfoglalásuk azonban negatív volt, s a társadalmi fejlődést sem segítette elő” — írja Varga Antal a balmazújvárosi szekták tagjairól (VARGA 1958.203.). Ugyanez a községünkben megalakult szekta tagjaira is vonatkozik azzal a kiegészítéssel, hogy a falu lakosságának főként szegényebb rétege kényszerűségből lépett erre az útra, nem látván más megoldást nehéz sorsának enyhítésére.

A presbitérium tevékenysége az oktatás és a közművelődés területén

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy az egyháznak — és rajta keresztül a presbitériumnak — milyen szerepe volt az oktatás területén, hatása milyen mértékben érvényesült az iskolai nevelésben, valamint a lehetőségekhez mérten milyen mértékben támogatta a közművelődés terén a kezdeményezéseket (PÁLL 1978.309-332.).

Először az iskolával kapcsolatos jegyzőkönyvi bejegyzésekkel foglalkozom. Ezek tárgyalása során többször utalok az 1868: XXXVIII. törvénycikk népiskolákkal kapcsolatos rendelkezéseire, amelyek megvalósítása — ill. az attól való eltérések — világosan nyomon követhetők a presbitériumi határozatokban és intézkedésekben.

Az iskolát már a település alapításának évében, 1865-ben létrehozták, Balogh István tanító bejegyzése szerint a következő megfontolásból: „Hogy pedig az Úrnak félelme és a tudomány közülök ki ne írtassék, hogy a kisebb ajkú ifjú nemzedék is mind ezekre oktattassék: iskolát emelni” határoztak¹⁸⁶. (9. kép)

Ki kell térnünk a lakosság írástudásának mértékére is, hogy az iskolai oktatás szükségességét, fontosságát alátámasszuk. A népszámlálási adatok szerint a községben 1880-ban 299, 1900-ban 594 és 1910-ben 622 ember tudott írni-olvasni (K. NAGY 1886.97., valamint. M. Stat. Közl. Új sor. 1.k. 16. és 42.k. 294.). Ha ezeket az adatokat összevetjük a lakosság létszámával, akkor látható, hogy már 1880-ban a 6 éven felüliek közel 60 %-a ír-olvas, 1910-ben pedig már „csupán” 23,8 %-os az analfabétizmus. (Az előző esetben nem ismerjük pon-

185 Presb. jkv. 1892. febr. 7.

186 Presb. jkv. 1872. máj. 9.

tosan a 6 éven aluli gyermekek számát, azért csak megközelítő adatot adhatunk.) Ezeket az arányokat érdemes összevetni az országos átlagokkal is: az írástudatlanság 1869-ben 50,9 % és — míg 1870-1880 között az írni-olvasni tudás növekedése csupán 3 %-os — 1890-1910 között már 15,5 %. 1910-ben az ország 6 éven felüli lakosságának 68,7 %-a ír-olvas (BALOGH 1972. 523., 536.); Újlétán 76,2 %-os az arány.

A tanköteles gyermekek száma a presbiteri jegyzőkönyvek és a népszámlálási adatok alapján a következő (11. táblázat) (M.Stat.Közl. Új sor. 1.k. 16. és 42.k. 294.).

11. táblázat: A tanköteles gyerekek száma

1881	1885	1891	1900	1910
45	104	127	130	133

Ezek az adatok csupán azt jelzik, hogy mennyi volt az 1868. évi törvény 49. §-a által az iskolába járásra kötelezett 6-12 éves gyermekek száma, nem pedig azt, hogy hány járt ténylegesen iskolába. Van egy 1881-ben készült kimutatás, amely az utóbbira ad feleletet¹⁸⁷.

12. táblázat: Tanköteles és iskolába nem járó gyerekek

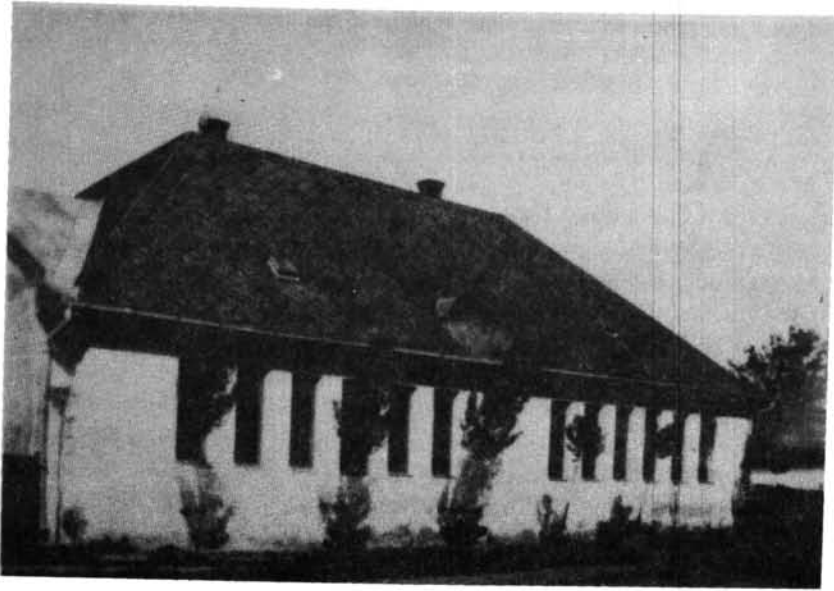
iskolaköteles			iskolába nem járt	
fiú	lány	összesen	fiú	lány
25	20	45	3	8

(Kritikával kell azonban fogadnunk ezt az adatot is, mert nem tudni, hogy a kimutatás milyen céllal készült, és a 75,6 %-os arány — tehát hogy az iskolaköteles gyermekek ilyen arányban jártak volna iskolába — nem tűnik reálisnak. Valószínű, hogy még ennek ellenére is jobb volt az arány, mint a szomszédos megyékben — Békés, Szabolcs, Hajdúkerület stb. —, ahol 1872-ben a gyermekeknek több mint fele nem járt iskolába (BALOGH 1972. 534.).)

Hogy nem volt ennyire kedvező a helyzet, arra mutatnak azok a jegyzőkönyvi bejegyzések, melyek szerint a presbitériumot állandóan foglalkoztatta a gyerekek iskolai mulasztása. Többször le kellett szögezniük, hogy aki nem „elme- vagy testi hibás”, járjon rendszeresen iskolába; még akkor is be kell fejeznie az iskolát, ha tanév közben tölti be a 12. életévét stb.¹⁸⁸ A mulasztások fokozottan jelentkeztek a mezőgazdasági munkák idején: 1880-ban „miután iskolánkat a beállott dolog idő miatt nagyon hanyagul látogatják a növendékek s okulva más egyházaknál szokásba levő rendszeren (a tanító — P.I.) a gyerme-

187 Presb. jkv. 1881. I. k. 154.

188 Presb. jkv. 1886. jan. 10. és 1901. febr. 17.

9. kép A templom és a községi iskola egy 1930-as évekbeli képeslapon
Abb. 9. Die Kirche und die Dorfschule auf einer Ansichtskarte aus den
1930-er Jahren

keknek augusztus 1 ig szünetet adott, s kéri a gyűlést, hogy a szorgalom szak előtti vasárnap szigorú büntetés mellett doboltassa ki a gyermekek fel küldését az iskolába.”¹⁸⁹

Az iskolába nem járáshoz több esetben hozzájárulhatott a tanítók nem megfelelő magatartása is, ezzel azonban később foglalkozom. Szabó Imre tanító elbocsátása 1910-ben még inkább nehezítette az iskola helyzetét, amely úgy is állandó tanítóhiánnyal küszködött. Egymás után mentek el a tanítók, s nem egyszer előfordult, hogy az iskola vezető nélkül maradt. Már Balogh István tanító halála után (1873) — más megoldást nem találván — a lelkész (Tokaji Nagy Gábor) fizetését pótolták ki az előkönyörgő-tanítói fizetéssel, 20 köből rozzsal és 50 forinttal, ám az ő tanítói működését nem sok siker kísérte¹⁹⁰. Egy 1879-es bejegyzés szerint „hónapok óta nincs tanító” — az ismételt felhívások ellenére sem¹⁹¹, így kénytelenek voltak ideiglenes tanítót kinevezni. Többször hirdettek pályázatot is a tanítói állásra (pl. 1885, 1896, 1899), ám több esetben csak egy pályázat érkezett, így kénytelenek voltak azt elfogadni. Sőt, 1907-ben a következő szükségmegoldáshoz folyamodtak: „A tanítói állásra vonatkozólag az mondatik ki, hogy miután pályázó mindedig egyszem jelentkezett, haszon-talan költséget okozni nem akarván, a hiányon úgy vél segíteni, hogy mindkét állomásra vonatkozólag a Tanító képezdeből kísérli meg segéd Tanítókat kérni.”¹⁹²

Különösen nehéz volt a helyzet, amikor immár két tanítói állásról kellett gondoskodni. Már 1893-ban az adósságokra hivatkozva halasztást kértek a második tanító alkalmazását illetően¹⁹³; a megoldást 1894-ben már csak úgy látták kivihetőnek, hogy szavazattöbbséggel az egyik tanítói állást az állam rendelkezésére bocsátják¹⁹⁴. Erre akkor nem került sor, az állam évi 240 frt segélyt biztosított a fizetés kiegészítéséhez¹⁹⁵.

A törvény 34. §-a szerint egy tanító 80-nál több gyereket nem taníthat. Az 1894-ben keltezett feljegyzés szerint „Tanköteles gyermek jelenleg 160-nál több van. Mivel ezen létszám a törvény követelményei szerint már legalább is két tanítót igényel, egyház gyűlés a leány gyermekek tanítására egy nőtanítóállást óhajt szervezni.”¹⁹⁶ A tanköteles gyermekek talán csak becsült létszáma az idézett demográfiai adatok ismeretében túlzottnak látszik, ez azonban csak kevésbé változtat azon, hogy egy tanítóra a törvény szabta létszámnak majdnem kétszerese jutott. Ez is közrejátszhatott abban, hogy nem szívesen jelentkezett tanító az iskolába, sőt 1896-ban az is előfordult, hogy az egyetlen

189 Presb. jkv. 1880. júl. 4.

190 Presb. jkv. 1873. júl. 29.

191 Presb. jkv. 1879. aug. 18.

192 Presb. jkv. 1897. aug. 22.

193 Presb. jkv. 1893. júl. 2.

194 Presb. jkv. 1894. aug. 12.

195 Presb. jkv. 1896. jan. 21.

196 Presb. jkv. 1894. márc. 18.

jelentkezett tanítónő is felmondta a még el sem foglalt állást¹⁹⁷. Végül is a második tanító 1896-ban foglalta el hivatalát.

Szóltam már az iskolai mulasztások mértékéről. Érdemes megvizsgálunk, hogy a presbitérium milyen eszközökkel próbálta érvényesíteni a tankötelezettséget. A törvény komoly figyelmeztetést és büntetést írt elő, ha a szülők a gyermekeket az iskolától visszatartották. Azonban ezeknek nem sok hatásuk lehetett, mivel a legsúlyosabb — a törvény által kiszabott 4 forint-os — büntetést a lakosság rossz anyagi helyzete miatt nem tudta kifizetni, ezért azt 1893-ban 1 forint 50 krajcár-ra mérsékeltek¹⁹⁸. Valószínű, hogy még ezt sem mindig tudták behajtani, így legtöbbször a figyelmeztetés maradt az egyedüli eszköz a presbitérium kezében, a büntetést csak kilátásba helyezhette: „Elnök úr előadja, hogy a tanköteles növendékek iskolába nem járnak, s ebből kifolyólag lelkek parlagon hever, holott már van vezető, kinek — ha t. i. az hivatásának megfelel — buzgalma folytán, a növendékek lelki kielégítést nyerhetnek s az életre előkészíthetnek s így saját erejükön jární képessé tétethetnek. — Ezen előadás helyeseltetvén, erre nézve a következő intézkedés láttatott czélhoz vezetőnek: a szülék figyelmeztessenek kötelességök teljesítésére s ha a kívánt eredmény elérve nem lesz ezen eljárás által, járjunk el a törvényes úton.”¹⁹⁹

Mindennek ellenére még 1906-ban is többen azzal a kéréssel fordultak az egyházi hatóságokhoz, hogy gyermekeiket a mindennapi iskolába járás alól mentse fel. A presbitérium következtelenségét mutatja, hogy a hét ezirányú kérés közül hármat teljesített²⁰⁰.

Mind a presbitériumnak, mind a szülőknek az iskoláztatással kapcsolatos anyagi gondjait jól tükrözik a bejegyzések. A *tandíj* 1872 és 1894 között alig változott (gyermekenként 1 véka rozs és 35-70 krajcár). Problémát általában csak a más vallású szülők gyermekei jelentettek: igaz, hogy az említett törvény 45. §-a kimondja, hogy a más vallású gyermekek szülei „ezen iskola költségeihez ugyanazon módon és arányban fognak járulni, mint azon hitfelekezeti tagjai, mely az iskolát fenntartja”, mégis a bejegyzések szerint sokkal többet fizettek. Az egyházi vezetés ezt a következőkkel indokolta: „Más felekezeti emberek egyházi adót nem fizetnek, de mivel nekik nincs iskolájuk, a rájuk vetett adó nem egyházi adó, hanem iskola fenntartási költség, melyet ők éppúgy használnak, mint a reformátusok.”²⁰¹ A magasabb tandíj fizetésének ötlete nem biztos, hogy a presbitériumtól származott: Macz János (katolikus) 1901-ben önként felajánlotta, hogy mindkét gyermeke után fizet külön-külön 2 forintot és 2 véka rozsot tandíjként, csak vegyék fel őket az iskolába²⁰². A presbitérium 1904-ben már határozatban mondta ki, hogy a más vallásúak kétszeres

197 Presb. jkv. 1896. márc. 29.

198 Presb. jkv. 1893. máj. 11.

199 Presb. jkv. 1893. márc. 11.

200 Presb. jkv. 1906. ápr. 5. és ápr. 29.

201 Presb. jkv. 1895. szept. 15.

202 Presb. jkv. 1901. szept. 25.

tandíjat kötelesek fizetni, mégpedig 64 liter rozsot, 2 korona 80 fillért és tanítói nyugdíj címen 30 fillért. 1905-ben a tandíjat pénzben szabták meg, 20 koronát kértek tanévenként²⁰³. Aztán 1907-ben tovább differenciáltak: azon szülők gyermekeinek tandíját, akik nem az újlétai ref. egyháznak fizettek adót (ez elsősorban a baptistákra vonatkozott), a vagyoni helyzetük alapján szabták meg: ez egy gyermek után 8-20 koronát jelentett.

Valószínű, hogy a felsőbb egyházi hatóságok utasítására határozott úgy a presbitérium 1908 decemberében, hogy ahol a szülők egyike sem fizet egyházi adót, ott egy-egy gyerek után évi 2 korona, ahol a szülők egyike református, de a gyerek nem az, évi 1 korona a tandíj²⁰⁴. (Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy a baptisták 1905 után többször az espereshez fordultak az őket sújtó magas tandíj- és egyéb pénzügyekben.)

Hogy a fizetés elmaradását a presbitérium elkerülje, 1894-ben minden szülőt arra kötelezett, hogy a tandíjat az oktatás megkezdése előtti 8. napig fizesse be²⁰⁵. Ez azonban nem mindig történt meg: erre vonatkozik az az 1897. évi bejegyzés is, mely szerint a más vallású tanköteles gyerekeket, amennyiben 7 napon belül nem fizetik ki a hátralékban lévő tandíjat, kitiltják az iskolából²⁰⁶. Ez nem vonatkozott a református szülők gyermekeire, akiktől a községi végrehajtó hatalom igénybevételeivel hajtották be a hátralékokat. Azonban ez sem mehetett simán, mivel az egyháztanács 1894-ben erőteljesen figyelmeztette a községi bírót, „hogy az iskolai mulasztásokból 5 év óta befolyt bármily összeggel még ez év végéig gondnoknak számoljon el, ellenkező esetben egyház kénytelen a megyei tanügyi bizottságnak jelentést tenni.”²⁰⁷ A figyelmeztetésnek nem lehetett kellő fogamatja, mert 1896-ban megismételték²⁰⁸. A befolyt tandíjak mennyiségéről csupán 1890-ből van pontos adatunk: egy gondnoki számadásból kitűnik, hogy ebben az évben a tandíjnak csupán 68,1 %-át tudták beszedni (a terménybeli rész 81,1 %-át, a pénzbeli résznek pedig csak 55,1 %-át)²⁰⁹.

A törvény 51. §-a kimondta a szegények gyermekeinek tandíjmentességét. Ezzel a rendelkezéssel kapcsolatos a következő intézkedés: „Miatán tapasztaltatott, hogy több szülők szegénységök miatt, illetve, némely gyermekek árvaságra jutva, iskolába nem járnak — ez okból határozatott: hogy az Egyh. minden évben két árva gyermeket saját költségén iskolába járat s taníttat.”²¹⁰ További könnyítésként 1905-ben határozatba foglalták, hogy akinek három

203 Presb. jkv. 1904. dec. 11. és 1905. dec. 18.

204 Presb. jkv. 1908 dec. 27.

205 Presb. jkv. 1894. nov. 29

206 Presb. jkv. 1897. dec. 5.

207 Presb. jkv. 1894. dec. 30.

208 Presb. jkv. 1896. ápr. 12.

209 Presb. jkv. 1891. jan. 8.

210 Presb. jkv. 1879. okt. 26.

gyermekre tanköteles, egyet a három közül a tandíjfizetés alól felmentenek²¹¹. Azonban 1903-ban az is előfordult, hogy visszautasították — éppen a törvényre hivatkozva — egy szegény családnak a tandíj fele elengedését kérő kérvényét, pedig a családfő arra hivatkozott, hogy két gyermeke csak 3 hónapig járt iskolába²¹².

1886-ban elhatározták, hogy a mulasztásokból beszedett pénzüsszegekből a „szegény és arra érdemes” tanulókat könyvvel és ruhaneművel látják el, 1896-ban pedig azt, hogy akik rossz anyagi helyzetük miatt nem tudják kifizetni a 15 krajcáros beiratkozási díjat, azoknak azt ebből fedezik²¹³.

A törvény 31. §-a előírta az ingyen tankönyvellátást is az arra rászorulóknak. A presbitérium ideiglenes eljárásként elfogadta ezt a rendeletet, azonban a tankönyvek árát igyekezett behajtani a szülőkön. 1882-ben a tanító „elsőbenn is arra hívja fel az egyházi Elöljárók figyelmét, hogy miután az iskola növendékei tankönyvekkel ellátva nintsenek: tankönyvek nélkül pedig sikeresen előhaladni vagy éppen nem, vagy nehezen lehet: gondoskodni az Elöljáróság a szükséges tankönyvek beszerzéséről, mivel a jelen viszonyok közt a szülők azt beszerezni képtelenek: Be látván az Elöljáróság az előadás helyes voltát: utasítja Gondnokát arra, hogy a legrövidebb idő alatt, a szükséges tankönyveket az egyházpénztárából vásárolja meg, s azt a gyermekek közt kiosztván, annak ára a szüléktől szedessék be alkalmas időben.”²¹⁴ A gondnok alig egy hónap múlva jelentette a presbitériumnak, hogy 30 frt 12 kr értékben megvásárolta a tankönyveket, és azokat már szét is osztották a tanulók között²¹⁵. A tankönyveket később is hasonló módon szerezték be, és a szülőket kötelezték, hogy két hónapon belül fizessék ki azok árát²¹⁶.

A törvény 30. §-a kimondta, hogy az iskolát minden szükséges taneszközzel el kell látni. A presbitérium ezzel kapcsolatban a község lakóinak szegénységére hivatkozva kérvényt nyújtott be a vallás- és közoktatási miniszterhez, hogy az az iskolát a hiányzó taneszközökkel ajándékozza meg²¹⁷. Az egyházi vezetőség ezen a módon igyekezett elhárítani magától a törvény végrehajtásából fakadó pénzügyi kiadásokat. Egyébként 1890-ben meg is kapták a következő tanszereket: 1 drb Európa térképet, 5 „földrajzi fali abroszt”, 24 drb fali olvasótáblát és 16 drb természetrajzi táblát. Ezt a leltárt kiegészítették még az addig rendelkezésre állt taneszközök kijavításáról szóló határozattal: „A meglevő 3 térképre, alól-felül egy-egy ráma csináltatása, a fali olvasó-

211 Presb. jkv. 1905. febr. 5.

212 Presb. jkv. 1903. jún. 7.

213 Presb. jkv. 1886. jan. 10. és 1896. dec. 6.

214 Presb. jkv. 1882. máj. 18.

215 Presb. jkv. 1882. jún. 25.

216 Presb. jkv. 1891. okt. 18.

217 Presb. jkv. 1885. jan. 1.

tábláknak vastag papírra húzatása”.²¹⁸ Valószínűleg ez volt az a taneszköz-készlet, ami az iskolai oktatást szolgálta.

Az előbbieken felsoroltakkal akartuk érzékeltetni az iskola helyzetét a századfordulót megelőző és követő évtizedekben. A bemutatott hiányosságokról és nehézségekből következtek azok a vizsgálati eredmények, amiket az iskolaszék tagjai állapítottak meg. Az 1900 január 22-én lefolytatott vizsgálatról felvett jegyzőkönyvi bejegyzést érdemes teljes egészében idézni, mivel az oktatás hatékonyságát — még inkább hiányosságait — világosan mutatja: „A bibliai történetek elmondása közben találtak értelmesen felelő gyermekek is, majd a kisebb növendékek olvastatására került sor, itt azon szomorú tapasztalatunknak kell kifejezést adnunk, hogy még azon növendékek is, kik két sőt több iskolai év óta járnak iskolába, még a kezdet nehézségen sem estek túl. A nagyobb gyermekek közt azonban találkoztak olyanok is akik kellő szabattal olvastak. Azután a számtanból tétetett az ő gyenge felfogásukhoz alkalmazott kérdés. Azonban itt a gyakorlatnak legkisebb nyomaira is alig találtunk. A leány Iskolában tapasztalt észrevételek ezek: A kezdő gyermekek alig egy két növendék kivételével szép mondhatni dícséretes előmenetelt tanúsítottak, az írásban e kezdő gyermekek szintén szép előmenetelnek adták jelét. A nagyobb növendékek néhány tanuló kivételével mindannyian szabatosan és értelmesen olvastak. Azonban a számtanban némi fogyatékoság észleltetett.”

A fentiekben már szó esett az iskolaszék tagjairól. Az 1868-as törvény 116-117. §-ai (és az ezek helyébe lépő 1876:XVIII. tc. 9. §-a) kimondta, hogy „minden, úgy polgári, mint hitközségben, a mely népiskolát tart fen, legalább 5 választott tagból álló iskolaszék alakíttatik... A felekezeti iskolaszéknek az illetékes lelkész mindenesetre tagja.”

Az iskolaszék feladatai közé tartozott minden, az oktatással, a tanítóval, az iskolával, annak felszerelésével kapcsolatos ügy intézése; tehát az iskolaszék a (felekezeti) iskola közvetlen felügyeleti szerveként működött.

Az újlétai presbitéri jegyzőkönyvben az iskolaszék mint testület először 1882-ben szerepel²¹⁹. Nem tartjuk valószínűnek, hogy csupán ekkor alakult volna meg, hiszen az egyházi vezetésnek szüksége volt arra, hogy az iskolában folyó munkáról időről időre tájékozódjék. A későbbi években többször említik azoknak a presbitereknek a nevét, akiket iskolaszéki taggá választottak. Tagjai között szerepel (pl. 1900-ban) a községi bíró is, ami arra utal, hogy az iskoláztatás ügye túlnő az egyházi vezetésen is, abban az egész község érdekelt. Erre maga a presbitérium is felhívta a községi bíró figyelmét: „Az iskola megvizsgálására, iskolaszéki tagokul T. Végh József, Dobi József, Jenei Sándor és Kiss Balázs urak választattak, önként értetvén, hogy Elnök úr (értsd: a lelkész — P.I.) hivatalából kifolyólag iskolaszéki tag; önként értetvén az is, hogy az Egyház Kerület által kiadott tantervben foglaltaknál többet követelni

218 Presb. jkv. 1890. júl. 20.

219 Presb. jkv. 1882. máj. 18.

nincs jogunk, de abból elengedni keveset is, hatáskörünket túlszárnyalja. — Hogy pedig e jóváhagyott végzés teljesebbé nyerve, főbíró Tóth Sándor úr, mint a kinek kötelessége nemcsak, hanem hivatásának egyik legszebb oldala hívassék fel, hogy — minden lehető kövessen el arra nézve, hogy az iskoláztatás minél inkább magas fokra jusson.²²⁰

Az 1876. évi törvény 13. §-a előírta a hetenkénti iskolalátogatást is. Erre vonatkozó adatunk 1882-ből van: „Elnök felhívja az Elöljárókat, hogy választatnék két tag akik a lelkeséssel koronként az iskolában tennének látogatást, és a szükségesekről intézkednének. Ilyenekül meg választattak Jenei Gábor, Mólnár András presbyterek.²²¹ Valószínű, hogy nem minden héten történt meg az iskolák látogatása, mivel az ott tapasztaltokról csak egy ízben — a fentebb már idézett eredménnyel zárult vizsgálatban — esett említés. Erre mutat az a tény is, hogy „az iskolák látogatását minden héten ha a körülmények megengedik foganatosítani feltétlenül kötelességeink közé tartozik.²²² Ebből kiindulva — hogy az iskolaszék tagjai közül iskolalátogatásra választott két presbiter munkáját megkönnyítsék — 1910-ben már az egész presbitérium végezte ezt a feladatot, havonta más két-két presbiterrel²²³.

A népiskolai törvény 50. §-a kimondta a 12-15 éves korú gyermekek ismétlődő iskolába járásának kötelezettségét is. Ennek megvalósítása szintén a presbitérium feladatai közé tartozott. Működéséről 1886-ból van az első adatunk, amikor is a tanítónak az itteni tanításáért adandó fizetéséről szavaztak. 40 forintot állapítottak meg, bár a vitában ifj. Bereczki János presbiter csak 25 frt-ot akart megszavazni, amiért a többiek megrótták őt. Az ismétlődő iskola óráit vasárnap az istentisztelet után tartották²²⁴.

A jegyzőkönyvekből az iskolai élet néhány további mozzanatára is fény derül. 1894-ben írásban rögzítették a harangozó kötelességeit, melyek között szerepelt az iskola udvarának tisztán tartása is — mint fentebb már említettük. Egy 1907-es bejegyzés szerint a harangozó és az iskolaszolgája azonos személy volt. 1898-ban határozatot hoztak, hogy az iskola kertjének egy részét fanemesítésre és a növendékek oktatására tartják fenn. Ugyanebben az évben a tanító kéri, hogy a lelkésznél levő, régen harang helyett használt csengőt — „mint óra- és fertálycsengőt” — a két iskola részére engedjék át. Meg is kapja — az árát 10 frt-ban állapították meg²²⁵. 1904-ben egy fegyelmi ügy kapcsán megemlézték, hogy az iskolába „az iskolás gyermekek mindég vittek annyi fát, hogy az (iskola kályhája — P.I.) abból befűtethetett, sőt nemtüzeléskor is sok tuskó maradt, melyet tanító úr a maga fájához rakatott.”²²⁶

220 Presb.jkv. 1883. márc. 11.

221 Presb.jkv. 1882. máj. 18.

222 Presb.jkv. 1904. dec. 11.

223 Presb.jkv. 1910. febr. 16.

224 Presb.jkv. 1886. jan. 10.

225 Presb.jkv. 1907. nov. 12., 1898. okt. 2. és máj. 22.

226 Presb.jkv. 1904. ápr. 17.

Az iskolai felszereléshez tartozó székek és padok javíttatása, beszerzése is a presbitérium hatáskörébe tartozott. Ennek értelmében „Határozottat az Iskolabeli székeknek teljes kiújíttatása mire nézve Gondnok az ahhoz szükséges fák és deszkák megvételére felhatalmaztatván, annak mielőbbi elkészítésére utasított..” 1904-ben újabb 19 drb ülőpadot csináltattak az iskolába²²⁷.

Kevés az iskolai oktatás tartalmára és menetére vonatkozó bejegyzés. Annyit tudunk, hogy a tanítás délelőtt és délután is folyt — erről az iskolaszéki vizsgálat tudósít 1900-ban, mely szerint délelőtt 10 órakor a fiúiskolában, délután 3-tól 1/2 5-ig a leányiskolában tettek látogatást²²⁸.

Az oktatott tárgyakkal kapcsolatban csak elszórt utalásokat találunk: az előbb említett vizsgálat a bibliaismerettel és a számtan, olvasás, írás oktatásával foglalkozott. A taneszközök leírásából arra következtethetünk, hogy földrajz és természetrajz órákat is tartottak. Egy 1896-os bejegyzés a nőtanítónak a nagyobb leánytanulók kézimunka-oktatását is kötelességévé tette²²⁹. Mindezek azonban a felsőbb egyházi hatóságok által kiadott utasítások szerint történhettek (ezt le is szögezte a presbitérium), mely nyilvánvalóan nem tért el a népoktatási törvényben előírtaktól. A megvalósítás azonban elég sok kívánni valót hagyott maga után, mint azt az iskolaszéki tagok jelentése is mutatja.

Állandó problémát jelentett még a tanteremhiány is. A törvény 27. §-ában előírtak (egy teremre 60 gyermeket, s minden gyermekre 8-12-□-lábnyi helyet számítva elegendő tágas, világos és könnyen szellőztethető tantermek megléte) nem valósultak meg. Már láttuk, hogy 1894-ben egy tanítóra majdnem 160 gyerek jutott. Ez a zsúfoltság egyébként nemcsak a tanteremre, hanem az iskola udvarára is vonatkozott. 1898-ban a szolgabíró és a megyei orvos megvizsgálta az iskola helyzetét, és „megbotránkoztak a Leányiskola udvar csekélyisége és különösen az ürszék elhelyezése felett, kimondták, hogy ezt tovább tűrni nem lehet.” Az áldatlan helyzet megszüntetésére a tanítói kertből e célra elvettek 170 □-öl területet²³⁰.

Új iskola építésére hiányzott a pénz, ezért a meglévő helyiségek alakításával próbáltak a gondokon enyhíteni. 1886-ban a magtárhelyiségül épített termet a tanítónak szobává alakították át, a régi épületben a tanító által addig használt szobát pedig tanteremnek építették át és rendezték be. 1893-ban a diplomá felszentelése után az imaházat iskolává és tanítói lakássá, a meglévő tanítói lakást pedig iskolává alakították²³¹.

1893-ban felmerült egy új iskola építésének gondolata is, és az ahhoz szükséges vályogokat a községtől kérte a presbitérium, majd iskolaépítésre a község

227 Presb.jkv. 1879. febr. 9. és 1894. jún. 10.

228 Presb.jkv. 1900. jan. 23.

229 Presb.jkv. 1896. jan. 21.

230 Presb.jkv. 1898. okt. 2.

231 Presb.jkv. 1886. jún. 27. és 1893. aug. 20.

lakosaira 2 frt-os adót vetett ki a gyűlés²³². 1909-ben az iskola kijavítására országos gyűjtést hirdettek meg, aminek eredményeképpen 1241 korona 60 fillér gyűlt össze²³³. 1911-ben bemutattak egy tervet 2 tantermes, 2 előszobás iskola és egy tanítói szoba felépítésére 13.758 korona 86 fillér értékben. Elfogadását — a templomjavításra szükséges összeggel együtt felveendő 16.000 koronáról — szavazásra bocsátották, de a javaslatot a presbiterek többsége nem támogatta²³⁴. Voltaképpen ekkor pecsételődött meg az újlétai felekezeti iskola sorsa és állt elő az a szokatlan helyzet, hogy a református egyház — noha mindig féltve őrizte az oktatás területén biztosított helyzetét — anyagi nehézségei miatt kénytelen volt lemondani az iskola fenntartásáról.

Az iskola bezárásának, ill. a község kezelésébe adásának gondolata nem ekkor került először megvitatásra. Már említettük azt az 1894-es szavazást, amelyen a presbiterek többsége a leányiskolát az állam rendelkezésére kívánta bocsátani. 1895-ben is felvetődött a kérdés a következő indoklással: „Egyház községi gyűlés át látva lelkész elnök úr által elő adott nyomasztó helyzetet egyháznak, át látva, hogy az nemhogy a törvény követelte két tanítói állomást, — de még a már meg levőt sem képes megerőltetése nélkül fenttartani, mivel a csekély népességű 's csak kevés birtokkal bíró egyház község a múlt években épített templom és iskola miatt közel 9000 frt. adósságba keveredett, melyet csak a legnagyobb erőfeszítéssel képes csak csekély részletekben is törleszteni, a szükséges kiadásokat pedig nem fedezheti, mivel a kivetett adókból nem telik, több kivetést pedig a híveket fenyegető elpusztulás veszélye nélkül rájok róni nem lehet: elfogadja a lelkész úr indítványát, 's megbízza, hogy a tanfelügyelő úrnál iskolánknak az állam kezelése alá leendő átadása iránt” tárgyaljon²³⁵. Azonban az iskola átadása nem történt meg, így 1899-ben annak július 1-jével történő bezárását határozta el a presbitérium. „Miután mind az egyházi, mind az iskolai költségvetés világosan számokban mutatja ki, hogy az Új-Létai egyház közönség melynek sem alap tőkéje sem pedig ingatlan birtoka nincs és mint új települet még... a kezdet nehézségével küzd, minden erőlködése mellett mint nagyobbára csak kézi munkájok s napszámjokból élő zsellérek képtelenek egyházuknak és iskolájuknak napról-napra szaporodó szükségleteit fedezni s e miatt habár fájdalommal is kénytelenek a leghatározottabb komolysággal kijelenteni, hogy iskolájokat az 1899 ik év július hó 1 jétől kezdve bezártnak nyilvánítják.” Az indokláshoz mellékeltek az 1899. évi költségvetést is. Ez a következő:

„Szükségletül mutatkozik 450 frt és 70 kr. Terményből 95 k 1 v. Fedezetül: tandíjból pénz 102 frt 40 kr. Terményből 35 köből rozs. És így egyház terhére mutatkozik pénzből 354 frt 30 kr. A terményből pedig 1 véka rozs”²³⁶

232 Presb.jkv. 1893. júl 16. és 1895. dec. 1.

233 Presb.jkv. 1909. márc. 7.

234 Presb.jkv. 1911. márc. 26. és ápr. 2.

235 Presb.jkv. 1895. szept. 15.

236 Presb.jkv. 1899. jan. 21.

Még ezek után sem szüntették meg a felekezeti iskolát, így 1902-ben a presbitérium újabb kérvényt nyújtott be az államosítást kérve, amit 1903-ban az egyházmegye is elfogadott és ígéretet tett a szükséges intézkedések megtételére²³⁷. De még így is tíz év telt el az iskola átadásáig.

Fentebb már említettem az 1911-ben benyújtott iskolaépítési tervnek a presbitérium által történt elvetését. 1911 április 16-án az egyháztanács „újból alapos tárgyalás alá vette az iskolák ügyét, s tekintve, hogy Újlétán számot tevő, sőt a legnagyobb súllyal bíró egyének elvi ellenségei a felekezeti iskolának, kik már is minden befolyásukat latba vetették abban az irányban, hogy a felekezeti iskola fel ne épülhessen, ha pedig felépülne is, fent ne állhason” — emiatt kéri az államosítást. Az idézetben említett személyek kilétét nem lehet kideríteni, de világosan látszik, hogy a község lakóinak egy része megkérdőjelezte a felekezeti iskola létjogosultságát, és egyetlen megoldásként annak megszüntetését látta célravezetőnek.

Ezek után a presbitérium egy olyan kéréssel fordult a községhez, amit az — az előzményekből ítélve — semmilyen körülmények között nem fogadhatott el. Valószínűnek tartom, hogy az egyházi vezetés is csak az államosítás meggyorsítása érdekében állt elő ilyen ultimátumszerű követeléssel, amely a következő volt: az egyháztanács kéri, hogy a község építse fel a két iskolát, a kész épületeket adja át az egyháznak, az fenntartja azokat, „mindenekben megmaradván az iskolák felett az egyház eddigi joga és hatásköre, maradnának továbbra is az iskolák ref. jellegűek.” Az egyház az épületeknek telket ad, és amiben tud, segít²³⁸.

A fentiekre reagálva a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Debrecenben tartott közgyűlésén 1912 november 19-én a következő határozat született: az újlétai egyházközség és tagjainak szegénysége, a templom és a paplak javítása, valamint az iskola tarthatatlan állapota miatt a fiú- és leányiskolát a község kezelésébe adják. Az átadásra 1913 október 22-én került sor²³⁹. Ezzel az újlétai felekezeti iskola közel fél évszázados története ért véget: átadta a helyét a kor követelményeinek jobban megfelelő és anyagiakkal is jobban rendelkező községi, majd a község pénzügyi nehézségei miatt 1930-ban az állami irányításnak²⁴⁰.

Láttuk a presbitériumnak az elemi iskolai és az ismétlőiskolai oktatás területén végzett tevékenységét. Más irányú kulturális ténykedésről a jegyzőkönyvekben alig esik szó. 1890-ben a tanító az általa alapított dalárda részére veendő harmóniumhoz kérte az egyház anyagi támogatását. 1905-ben a segédlelkész az iskola helyiségének átengedését kérte minden nap 5-től 7 óráig

237 Presb.jkv. 1902. aug. 24. és 1903. márc. 22.

238 Presb.jkv. 1911. máj. 21.

239 HBML. V. 677/b—2. Közigazgatási iratok 1903-1939.

240 1930 április 22-én történt az átadás. HBML. V. 677/b-2.

az énekkar részére. Ugyanebben az évben polgári olvasókör alakult, melynek a presbitérium évi 15 korona bérleti díjért termet biztosított²⁴¹.

Ez az a kép, amit a jegyzőkönyvekből a presbitériumnak az oktatás és a közművelődés területén kifejtett munkájáról kaptunk. Természetesnek tartom, hogy bennük az iskolai ügyek kapták a legnagyobb teret, mivel az ezzel kapcsolatos teendők és kiadások állandóan foglalkoztatták az egyházi vezetést. Az egyház jellegéből adódik az is, hogy alig van más kulturális tevékenységről szó, hiszen azok létezése és működése nem tartozott hozzá szorosan a profiljához, a presbitérium munkájához.

Dolgozatomat főként az egyházi forrásanyagokra támaszkodva készítettem el. Ezen források felhasználásával azt szerettem volna bizonyítani, milyen értékes adatokat szolgáltatnak az ilyen dokumentumok olyan települések esetében, ahol más jellegű anyagok alig állnak rendelkezésre. Munkámban ezek segítségével mutattam be Újléta község megalakulását, a telepések egymás utáni érkezését és lehetséges számukat; a lakosság demográfiai vizsgálatán keresztül megpróbáltam képet adni a népesség alakulásáról és megvilágítani a változások lehetséges okait.

A dolgozat második részét a presbitériumi jegyzőkönyvek elemzése foglalja el. Ezekben a dokumentumokon keresztül bepillantást nyerhettünk a falu életébe is, valamint megismerkedhettünk a református egyház helyi vezető szervével, a presbitériummal, annak összetételével, tevékenységével. A felekezeti iskola vizsgálatából fény derült arra is, hogy az egyház milyen fontos szerepet töltött be az ifjúság szellemi életének irányításában, de ugyanakkor képet kaptunk arról is, hogyan viszonyult mindezekhez a lakosság maga.

Úgy vélem, hogy munkámmal sikerült rámutatni azokra a lehetőségekre, amiket ezek a forrásanyagok jelentenek a helytörténészek, művelődéstörténeti kutatók és nem utolsósorban valamennyi történész számára.

Felhasznált források

- A balmazújvárosi magyar ref. egyházközség anyakönyvei 1865-1895. (Országos Levéltár Filmtár A 2133 — A 2138)
- A balmazújvárosi német ref. egyházközség anyakönyvei 1863-1895. (Országos Levéltár Filmtár A 2139)
- A nagylétai ref. egyházközség anyakönyvei 1860-1879. (Országos Levéltár Filmtár A 2384 — A 2385)
- Az újlétai ref. egyházközség anyakönyvei 1873-1976. (Lelkészi Hivatal, Újléta)
- Az újlétai ref. egyházközség presbitériumának jegyzőkönyvei I. 1872-1891, II. 1890-1901, III. 1901-1911. (Lelkészi Hivatal, Újléta)
- Bihar megye. Új-Léta kisközség. 1888. Kataszteri térkép. (Országos Levéltár Térképtára S 78.)

241 Presb.jkv. 1890. júl. 20. és 1905. nov. 17.

- Birtokrészleti jegyzőkönyv 1888. (Áll. 12. Földmérési Felügyelőség iratai. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár VI. 127/af. 2.)
- Közigazgatási iratok 1903-1939. (Újléta község iratai 1899-1950. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár V. 677/b-2.)
- Újlétai állami anyakönyvek 1895-1914. (Községi Tanács Anyakönyvi Hivatala, Újléta)
- Újléta község házbirtokosainak névjegyzéke 1888. (Áll. 12. Földmérési Felügyelőség iratai. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár VI. 127/af.3.)

Irodalom

- BALOGH 1972.** = Balogh, I.: A paraszti művelődés. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. (Szerk.: Szabó István) 2. kiadás. II. k. 487-564. Budapest 1972.
- CSIZMADIA 1966.** = Csizmadia, A.: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest 1966.
- FÉNYES 1839.** = Fényes, E.: Magyar Országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. IV. k. Pesten 1839.
- FÉNYES 1851.** = Fényes, E.: Magyarország Geographiai Szótára. III. k. Pesten 1851.
- FÉNYES 1911.** = Fényes, S.: A balmazújvárosi nép ínségének okai. *Huszedik Század* 1911.
- HORVÁTH 1974.** = Horváth, B.: Adalékok Igrici község önkormányzatának és művelődéstörténetének kezdeteihez. Mezőcsáti helytörténeti füzetek 5. Mezőcsát 1974.
- ILLYÉS 1936.** = Illyés, E.: A magyar református földművelő ifjúság lelkigondozásának története. Debrecen 1936.
- JÁVOR 1971.** = Jávor, K.: Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. *Népi kultúra — Népi társadalom* V-VI. Budapest 1971.
- LENGYEL 1936.** = Lengyel, I.: A balmazújvárosi német település. Adatok Balmazújváros szociográfiájához. Debrecen 1936.
- M. Stat. Közl.** = Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XV.k., Új sorozat 1., 2., 42., 46., 48.k. Budapest
- MOESS 1972.** = Moess, A.: Velem népessége 1711-1895. *Vasi Szemle* XXVI. évf. 1972. 277-286., 420-432.
- NADÁNYI 1936.** = Bihar vármegye. Magyar városok és vármegyék monográfiája XXV. Szerk.: Nadányi, Z. Budapest 1936.
- K.NAGY 1886.** = K. Nagy, S.: Biharvármegye földrajza. Nagyvárad 1886.
- OROSZ 1974.** = Orosz, I.: Hajdú városok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18-19. századi történetéhez. *Paraszti társadalom és műveltség a 18-20. században* II. Mezővárosok. (Szerk.: Hofer T. — Kisbán E. — Kaposvári Gy.) Szolnok-Budapest 1974
- ÖTVÖS é.n.** = Ötvös, L.: Adalékok az Újlétai Református Egyházközség történetéhez. Kézirat.

- PÁLL 1977/a.** = Páll, I.: Hajdúböszörményi telepések a Bihar megyei Újlétán a XIX. század második felében. *Múzeumi Kurír* 24.1977.74-77.
- PÁLL 1977/b.** = Páll, I.: A református egyháznak a temetőterület hasznosítását és rendjét szabályozó tevékenysége és az újlétai temető fa sírjelei. *Múzeumi Kurír* 25.1977.37-49.
- PÁLL 1978.** = Páll, I.: Az újlétai felekezeti iskola létrejöttétől felszámolásáig (1865-1913) a presbiteri jegyzőkönyvek tükrében. Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből. *Acta Iuvenum 1978/1.* (Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara XIX. századi Magyar Történeti Diákkör kiadványa.) Budapest 1978.
- SASHEGYI 1959.** = Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849-1867. Szerk: Sashegyi, O. Budapest 1959.
- S. SÁNDOR 1951.** = Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849-1867. Szerk: S. Sándor, P. Budapest 1951.
- SIPOS 1903.** = Sipos, O.: Biharvármegye a népesedési, vallási, nemzetiségi és közoktatási statisztika szempontjából. Nagyvárad 1903.
- TOKAI 1992.** = Tokai, Gy.: Nagyléta földje és népe H.n.é.n.(1992.)
- TÖRVÉNYTÁR 1896.** = XXXVIII. törvény-cikk a népiskolai közoktatás tárgyában. Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) 1836-1868. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. 449-469.
- VARGA 1958.** = Varga, A.: Balmazújváros története 1945-ig. Debrecen 1958.
- ZOLTAI 1900** = Zoltai, L.: *Birtokmegosztás Debrecenben.* Budapest 1900.